

Kunst en de klimaatop

De invloed van de kunstenaar-activist
op het maatschappelijke debat over klimaatverandering

Yvonne Dubbers

Studentnummer: 5541212

Masterscriptie

Universiteit Utrecht, faculteit Geesteswetenschappen

Begeleiding: Nathalie Zonnenberg

Tweede lezer: Hestia Bavelaar

Aantal woorden: 14.743

1 juni 2016

Inhoudsopgave

Inleiding.....	p. 2
Hoofdstuk 1. De samenkomst van activisme en kunst tijdens de klimaatop.....	p. 5
1.1 De klimaatop.....	p. 5
1.2 Kritiek op de klimaatop.....	p. 5
1.3 De kunstenaar-activist binnen het hedendaagse discours van protestkunst.....	p. 6
1.4 De kunstenaar-activist tijdens de klimaatop.....	p. 9
1.5 Activistische kunst en geëngageerde kunst.....	p. 11
Hoofdstuk 2. Het kunstlandschap tijdens de klimaatop.....	p. 13
2.1 Activistische kunst en de kunstenaar-organisator	p. 13
2.2 Geëngageerde kunst en ArtCOP21	p. 19
2.3 Het kunstsysteem.....	p. 22
Hoofdstuk 3. De uitbreiding van het publieke domein in de virtuele ruimte.....	p. 25
3.1 De virtuele ruimte als onderdeel van het kunstproject.....	p. 26
3.2 De virtuele ruimte als middel om het kunstproject in context te plaatsen.....	p. 26
3.3 De virtuele ruimte als presentatieruimte.....	p. 27
Hoofdstuk 4. Kunst en activisme in de media.....	p. 29
4.1 De profilering van de activisten tijdens de klimaatop in de media.....	p. 29
4.2 De kunstprojecten tijdens de klimaatop in de media.....	p. 31
4.3 Beeldvorming in de media.....	p. 35
Conclusie	p. 37
Lijst van afbeeldingen.....	p. 40
Literatuurlijst.....	p. 42

Bijlagen:

1. Uitkomsten onderzoek naar dertig kunstprojecten, met afbeeldingen.
2. Uitkomsten receptieonderzoek, opgenomen in tabel 1.

Inleiding

“Tackling Climate Change? Off course not. We’re an airline.” Onder deze woorden staat een stewardess afgebeeld op een poster in een bushokje in Parijs. Ze houdt haar wijsvinger voor haar getuete lippen, alsof ze wil zeggen: “Ssst... dit is ons geheimpje” (Afb. 1 A). Het is slechts één van de zeshonderd posters die de kunstenaars en activisten van het Britse collectief Brandalism in december 2015 door de hele stad verspreidden. Het was een kritiek op de invloed die multinationals zouden hebben op de klimaattop die op dat moment in de stad gehouden werd.¹ Tijdens de klimaattop probeerden wereldleiders tot een bindend akkoord te komen waarmee de uitstoot van broeikasgassen zal worden teruggedrongen en de opwarming van de aarde wordt beperkt tot maximaal twee graden. Bedrijven als Air France, BMW en GDF-Suez Engie sponsorden de klimaattop.² In kleine letters stond op de posters uitgelegd wat de kunstenaars van Brandalism hiervan dachten: de bedrijven sponsorden de klimaattop om het publiek te laten geloven dat ze meewerkten aan een oplossing voor de klimaatverandering, terwijl zij in werkelijkheid een belangrijk deel van het probleem zijn.³

Naast deze actie van Brandalism waren tijdens de klimaattop in Parijs nog tientallen andere kunstprojecten te zien. Het VPRO-programma ‘Nooit meer slapen’ maakte op 1 december 2015 een uitzending over deze kunst en de invloed ervan op de toeschouwers.⁴ Het programma was aanleiding om de kunst die gemaakt werd tijdens de klimaattop als onderwerp te kiezen voor deze scriptie. In het programma werd gesteld dat “de protestkunst floreert op de klimaattop in Parijs, nu er sinds de aanslagen van 13 november een verbod geldt op het houden van betogingen.” Liesbeth van Tongeren, Tweede Kamerlid van GroenLinks en voormalig directeur van Greenpeace kwam aan het woord in het programma. Zij ziet een belangrijke rol weggelegd voor kunst om de intellectuele overtuiging dat er iets gedaan moet worden aan klimaatverandering, ook invoelbaar te maken. Van Tongeren stelde dat kunst invloed kan hebben op de besluitvorming, omdat de beelden ook beleidsmakers op een emotioneel niveau raken en zodoende bijdragen aan de ‘gunfactor’.⁵ Het feit dat er niet gedemonstreerd mocht worden, zorgde ervoor dat kunst noodzakelijk werd voor de activisten om hun stem te laten horen.⁶

Protestkunst wordt in het hedendaagse kunstdiscours vaak gezien als samensmelting van

---

¹ Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/brandalism-cop21>> (17 mei 2016).

² COP21 <<http://www.cop21paris.org/sponsors-and-partners/sponsors>> (22 mei 2016).

³ Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/brandalism-cop21>> (17 mei 2016).

⁴ VPRO, *Nooit meer slapen*, 1 december 2015. Bron: <http://www.npo.nl/de-nachtcorrespondent-kunst-rondom-de-parijse-klimaattop/01-12-2015/WO_VPRO_2698950> (3 april 2016).

⁵ Met de ‘gunfactor’ wordt een proces in het onderbewustzijn bedoeld, waarbij een emotie die wordt opgeroepen door een kunstwerk de besluitvorming kan beïnvloeden. Hierbij wordt verwacht dat een beleidsmaker, die zich door het zien van een kunstwerk, bewust wordt van de urgentie van klimaatverandering, eerder vanuit zijn gevoel een beslissing zal nemen, dan vanuit bijvoorbeeld economische of diplomatieke overwegingen.

kunst, politiek en maatschappij, waarbij de kunstenaar-activist een behoorlijke invloed heeft op het ontstaan en de vorm van het protest. De Amerikaanse kunstcriticus Yates McKee pleit er in zijn boek *Strike Art!: Contemporary Art and the Post-Occupy Condition* (2016) voor om hedendaagse kunst te zien als een uitgebreid gebied van creatieve activiteit in plaats van een vastomlijnde, specifieke vorm.⁷ McKee stelt zelfs dat, als we kunst op die manier zien, het voeren van actie een kunstvorm is en de activist een kunstenaar.⁸ De Oostenrijkse curator, kunstenaar en theoreticus Peter Weibel stelt in zijn boek *Global Activism: Art and Conflict in the 21st Century* (2014) eveneens dat de grenzen van wat kunst is vervagen, voornamelijk door de verandering van de rol van de kunstenaar.⁹ Volgens hem speelt participatie zowel in de kunstwereld als in de maatschappij een steeds belangrijker rol: in de maatschappij is een groep mensen opgestaan die geen genoeg meer neemt met enkel het stemrecht, maar actief wil participeren in politieke besluitvoering.¹⁰ In de kunst werd participatie van de toeschouwer steeds gebruikelijker.¹¹ Weibel omschrijft een ontwikkeling die startte toen Marcel Duchamp aan het begin van de twintigste eeuw instructies voor de toeschouwer introduceerde in zijn kunstwerken. Deze ontwikkeling heeft er toe geleid dat de toeschouwer met het uitvoeren van de instructies van de kunstenaar een steeds grotere rol kreeg in het tot stand komen van het kunstwerk.¹² Het gevolg van de groter wordende invloed van de toeschouwer is dat de kunstenaar niet meer het alleenrecht heeft op het maken van kunst. Het openstellen van de grenzen van kunst zorgde ervoor dat de kunstenaar naar buiten kan stappen en een actieve rol in de maatschappij kan aannemen. Tegelijkertijd kunnen mensen van buiten de kunstwereld de rol van kunstenaar aannemen. Zodoende gaan kunst en maatschappij een nieuwe verbinding aan en is de kunstenaar-activist geboren. Hoewel Weibel en McKee de makers van hedendaagse protestkunst als een nieuwe soort kunstenaar beschouwen, ziet de Oostenrijkse filosoof en kunsttheoreticus Gerald Raunig dat anders. Hij beschrijft in zijn boek *Art and Revolution: Transversal Activism in the Long Twentieth Century* (2007) kunst en revolutie die, als twee raderen in een machine, kort in elkaar grijpen en weer door draaien.¹³

Weibel, McKee en Raunig schetsen een beeld van hedendaagse kunst die, op momenten van overlapping met activisme, grote invloed kan hebben op de maatschappij. Dit zou betekenen dat hedendaagse protestkunst invloedrijke actie kan ondernemen om het publieke debat te organiseren en de publieke opinie te sturen. In deze scriptie dient daarom de volgende vraag als uitgangspunt: in hoeverre heeft de hedendaagse kunstenaar-activist, zoals beschreven door Weibel en McKee,

---

⁶ VPRO (zie noot 4).

⁷ Yates McKee, *Strike Art!: Contemporary Art and the Post-Occupy Condition*, London/New York 2016, pp. 9-10.

⁸ *Ibid.*, p. 27.

⁹ Peter Weibel (red.), *Global Activism. Art and Conflict in the 21st Century*, Massachusetts 2014, pp. 51-55.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 46-48.

¹¹ *Ibid.*, pp. 51-55.

¹² *Ibid.*

bijgedragen aan het publieke debat over klimaatverandering dat ontstond rondom de klimaatop in Parijs? Uit het complete scala aan kunstprojecten die te zien waren tijdens de klimaatop zijn, middels een inventariserend receptieonderzoek, dertig projecten gekozen die binnen deze scriptie zullen worden geanalyseerd.

In het eerste hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de klimaatop en de manier waarop kunstenaars en activisten zich manifesteerden tijdens de top. Dit algemene beeld wordt getoetst aan de uitkomsten van een analyse van het hedendaagse discours rondom protestkunst. Het tweede hoofdstuk bestaat uit een kwantitatief onderzoek naar de kunstwerken die tijdens de klimaatop werden gemaakt, welke thema's de kunstenaars aankaartten en welke strategieën zij gebruikten om invloed uit te oefenen op het publieke debat. Gezien de omvang van het kwantitatieve onderzoek kan in dit hoofdstuk slechts een selectie van kunstprojecten worden besproken die representatief is voor de verschillende categorieën waarin de kunstwerken onderverdeeld worden.¹⁴ Daarna wordt in het derde hoofdstuk geanalyseerd hoe de kunstenaar-activisten hun werk in de virtuele ruimte aan de maatschappij verbinden, door hun website en de berichtgeving op de sociale media te onderzoeken. Vervolgens worden in het vierde hoofdstuk de uitkomsten van een receptieonderzoek geanalyseerd. Voor het receptieonderzoek is bekeken hoe het activisme en de kunstprojecten zijn opgenomen in de berichtgeving rondom de klimaatop, om zodoende inzicht te krijgen in de manier waarop het werk van de kunstenaar-activist in de rest van de samenleving bekend is geworden. Voor dit receptieonderzoek is een zo divers mogelijke selectie gemaakt uit het aanbod van kranten en (kunst)tijdschriften, zodat een zo goed mogelijk beeld ontstaat van de berichtgeving over de kunstwerken. Voor dit onderzoek is ten eerste de berichtgeving in de (online) kunsttijdschriften *De Witte Raaf*, *Metropolis M*, *Artforum*, *Mousse Magazine* en *The Art Newspaper* bekeken, om een beeld te krijgen van de manier waarop binnen de kunstwereld over deze kunstvorm geschreven wordt. Daarnaast is de berichtgeving in de Nederlandse tijdschriften *Vrij Nederland*, *Elsevier*, *De Groene Amsterdammer* en het Duitse tijdschrift *Der Spiegel* onderzocht. Vervolgens zijn de Nederlandse kranten *De Volkskrant*, *Het Parool*, *BN/DeStem*, *NRC Handelsblad*, *Het Financieele Dagblad* en *De Telegraaf* onderzocht. Ook werd bekeken op welke wijze buitenlandse kranten, *The Guardian*, *The New York Times*, *Die Tageszeitung* en *Le Monde*, over de klimaatop berichtten. Tevens werd de berichtgeving in de alternatieve, linkse (online) tijdschriften *Jacobin* en *Truthout* onderzocht. Om het onderzoek in te kaderen worden alleen berichten die gepubliceerd werden tussen november 2015 en januari 2016, met de klimaatop of de kunstwerken als hoofdonderwerp, onderzocht.¹⁵

---

¹³ Gerald Raunig, *Art and Revolution. Transversal Activism in the Long Twentieth Century*, Los Angeles 2007, p. 18.

¹⁴ In bijlage 1 zijn de uitkomsten van het onderzoek voor alle onderzochte kunstprojecten kort uitgewerkt en voorzien van afbeeldingen. Wanneer in de lopende tekst naar een afbeelding wordt verwezen is deze te vinden in bijlage 1.

Hoofdstuk 1. De samenkomst van activisme en kunst tijdens de klimaatop

1.1 De klimaatop

The 21st Conference of the Parties (in de internationale pers afgekort als COP21 en in Nederland de klimaatop genoemd) vond plaats van 30 november tot en met 12 december 2015 in Parijs. Het doel van de top was om een wettelijk bindende, universele overeenkomst te sluiten tussen 195 landen, betreffende het klimaat. Door de regeringsleiders van deze landen werd onderhandeld over afspraken om de uitstoot van broeikasgassen fors te verminderen, zodat de opwarming van de aarde beperkt blijft tot maximaal twee graden Celsius ten opzichte van het pre-industriële niveau. Een ander belangrijk thema was de discussie of de noordelijke, rijke landen op financieel en technologisch gebied hulp moeten bieden aan de zuidelijke, arme landen. De armere landen krijgen de grootste gevolgen van de klimaatverandering (droogte, overstromingen, stormen) voor hun kiezen, terwijl de rijkere landen de klimaatverandering voor het grootste deel veroorzaakt hebben. Daarnaast werden afspraken gemaakt over de wijze waarop de regeringsleiders het eigen land en de andere landen aan de beloftes zullen gaan houden en hoe dit gecontroleerd zal worden.¹⁶ De onderhandelingen leidden tot het sluiten van het Akkoord van Parijs, dat op 22 april 2016 ondertekend werd.¹⁷

Er was nog even twijfel of de conferentie wel doorgang kon vinden. Op 13 november 2015, vlak voor de klimaatop zou worden gehouden, werd Parijs opgeschrikt door terroristische aanslagen waarbij een groot aantal mensen omkwam. Na deze gebeurtenis moest de Franse overheid extra maatregelen treffen om de veiligheid van de regeringsleiders die naar de klimaatop kwamen te kunnen garanderen. De noodtoestand werd afgekondigd en er werd een samenscholingsverbod uitgevaardigd. Dit had enorme consequenties voor de vorm en inhoud van de protesten rondom de klimaatop die al maandenlang voorbereid werden.¹⁸ Alleen projecten waarbij mensen niet massaal in de openbare ruimte zouden samenkomen, konden doorgaan. Hierdoor werden kunstprojecten, hoewel in sommige gevallen in een nieuwe vorm gegoten, noodgedwongen vrijwel het enige middel om de stem van het volk te verbeelden.

1.2 Kritiek op de klimaatop

Ondanks de strenge veiligheidsmaatregelen wilden activisten en kunstenaars in Parijs hun stem laten horen. Zij hadden namelijk zo hun bedenkingen bij de inhoud van de debatten en de besluitvoering

---

¹⁵ De data die voortkwamen uit dit onderzoek zijn opgenomen in tabel 1 (Bijlage 2).

¹⁶ Ben van Raaij, 'Wat er op het spel staat tijdens de klimaatop', *De Volkskrant* 30 november 2015.

¹⁷ COP21 <<http://www.cop21.gouv.fr/en/a-record-over-160-countries-expected-to-sign-the-paris-agreement-in-new-york-on-22-april-2016/>> (17 mei 2016).

¹⁸ Ben Quinn, 'COP21 climate marches in Paris not authorised following attacks', *The Guardian* 19 november 2015.

tijdens de top. Er was kritiek op de invloed van klimaatvervuilende multinationals op het klimaatakkoord en op de klimaatsceptici die stelden dat het allemaal wel meevalt met de klimaatverandering.¹⁹ Daarnaast waren de activisten sceptisch over de haalbaarheid van de tweegradengrens en op de wetenschappelijke onderbouwing ervan.²⁰ Volgens wetenschappers zou die grens bijgesteld moeten worden naar maximaal anderhalve graad, omdat bij een opwarming van twee graden nog steeds grote klimatologische problemen in het verschiet liggen.²¹ Ook vonden de activisten dat het akkoord niet bindend is: bij veel punten staat voornamelijk dat landen hard gaan werken en gaan proberen iets aan het probleem te doen, maar het verplicht nog niet tot resultaten.²² Er werd door de activisten tevens aandacht gevraagd voor thema's die onderbelicht waren in de onderhandelingen, zoals de oceanen, biodiversiteit, voedselzekerheid en het opkomende probleem van klimaatvluchtelingen.²³ Veel activisten zien klimaatverandering als een oorzaak van instabiliteit, imperialisme en oorlog. Ook de migratie vanwege instabiele thuislanden, zoals nu aan de hand is met de vluchtelingenstroom uit het door burgeroorlog geteisterde Syrië, is daar volgens hen een gevolg van.²⁴ Het overkoepelende doel van de activisten was het benadrukken van en aandacht vragen voor het belang van het werken aan een oplossing voor klimaatverandering. Sinds de Franse overheid het samenscholingsverbod uitvaardigde kwam er nog een belangrijk standpunt bij, dat de Canadese schrijfster en activiste Naomi Klein als volgt verwoordde: "[...] after the horrific attacks of 13 November, [the French government] needed to determine whether it had the will and capacity to host the whole summit – with full participation from civil society, including in the streets. If it could not, it should have delayed and asked another country to step in."²⁵ Zij wees hiermee op de oneerlijkheid dat de Franse regering er alles aan deed om de stem van de wereldleiders veilig te stellen, terwijl de stem van het volk opgeofferd werd ten behoeve van de veiligheid. Kunstenaar-activisten verbeeldden deze standpunten tijdens de klimaatop en hadden een grote rol in de uitvoering van acties die uit de kritiek voortkwamen.

1.3 De kunstenaar-activisten binnen het hedendaagse discours van protestkunst

In het boek *But is it Art? The Spirit of Art as Activism* (1995) noemt redacteur en curator Nina Felshin

---

¹⁹ Arthur Neslen en Emma Howard, 'Paris climate summit: Survey reveals 'greenwash' of corporate sponsors', *The Guardian* 1 december 2015.

²⁰ Adam Vaughan, 'Paris climate deal: key points at a glance', *The Guardian* 12 december 2015.

²¹ Maarten Keulemans, 'Die 2 graden is helemaal niet veilig', *De Volkskrant* 28 november 2015.

²² Marion Deschamps en Cyril Mychalejko, 'Did world leaders sign a "death warrant for the planet" at COP21?', *Truthout* 14 december 2015.

²³ Martine Valo en Laetitia Van Eeckhout, 'Les grandes questions oubliées', *Le Monde* 29 november 2015.

²⁴ Harsha Walia, 'Why migration should be central to Paris COP21 climate talks', *Truthout* 30 november 2015. Bron: <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33843-why-migration-should-be-central-to-paris-cop21-climate-talks>> (22 mei 2016).

²⁵ Naomi Klein, 'What's really at stake at the Paris climate conference now marches are banned', *The Guardian* 23 november 2015.

een aantal kenmerken die de meeste activistische kunstprojecten overeenkomstig hebben, die ook in sommige kunstprojecten rondom de klimaatop terug te zien zijn.²⁶ Een van de meest onderscheidende kenmerken die Felshin noemt om het verschil aan te duiden tussen activistische kunst en andere politieke kunst, is het organisatorische karakter van het werk van de activistische kunstenaar. Ze stelt dat activistische kunst in vorm en methode voornamelijk gericht is op het proces, in plaats van op het eindproduct. In dit proces staat samenwerking voorop, waardoor de activistische kunstenaars breken met het individuele auteurschap en de status van de kunstenaar. De activistische kunstenaar maakt veel gebruik van expertise van buiten de kunstwereld om zo participatie van de toeschouwer en de gemeenschap te bevorderen en de boodschap over te brengen. Het is die participatie die volgens Felshin een belangrijke katalysator voor verandering is.²⁷

Ook Weibel ziet participatie als een belangrijk onderdeel van de hedendaagse protestkunst. Hij ziet een parallel in de opkomst van de actieve burger die een participatieve rol wil hebben in politieke besluitvoering en de opkomst van de toeschouwer als actieve participant in de kunst.²⁸ Volgens Weibel komt protest voort uit het ongenoegen van een groter wordende groep burgers over het feit dat hun stem niet gehoord wordt in de hedendaagse democratie. Hij stelt dat de democratie in crisis is en alleen een toekomst heeft wanneer participatieve burgers het voor elkaar krijgen het electorale systeem te veranderen.²⁹ In het kapitalistische systeem is het niet meer de politiek die autonome beslissingen neemt, maar wordt de politiek beïnvloed door de belangen van de vrije markteconomie. Het stemrecht is niet meer voldoende voor deze burger om zich gerepresenteerd te voelen. Hij wil naast het stemrecht ook daadwerkelijke invloed uitoefenen door middel van invloedrijke acties.³⁰ Volgens Weibel loopt deze crisis van politieke representatie parallel aan de crisis van representatie in de kunstwereld vanaf het begin van de twintigste eeuw. Weibel omschrijft een geschiedenis waarin alles wat eerst in de kunst gerepresenteerd werd, vervangen werd door de realiteit: het schilderen van landschappen maakte plaats voor Land Art, het schilderen van beweging maakte plaats voor kinetische kunst, het schilderen van zonlicht maakte plaats voor het opnemen van een werkelijke lichtbron als onderdeel van het kunstwerk en uiteindelijk werd de passieve toeschouwer echt een onderdeel van het kunstwerk door er actief aan mee te werken. Kunst werd een actie en de toeschouwer werd de uitvoerder.³¹ Deze ontwikkeling heeft als gevolg dat de hegemonie van de kunstenaar als de maker van kunst verdwijnt. Zodoende kan de activist ook een kunstenaar zijn en het voeren van actie een kunstvorm.

De kunstenaar-activist zoekt niet alleen de verbinding tussen kunst en de echte wereld, maar

---

²⁶ Nina Felshin, *But is it Art? The Spirit of Art as Activism*, Seattle 1995, pp. 9-29.

²⁷ *Ibid.*, pp. 10-12.

²⁸ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 57.

²⁹ *Ibid.*, p. 34.

³⁰ *Ibid.*, p. 29.

koppelt zijn kunst specifiek aan actie rondom maatschappelijke en politieke kwesties: hij en zijn kunst zijn onderdeel van een protest. Raunig beschrijft in zijn boek momenten in de geschiedenis van de twintigste eeuw, waarbij kunst en de revolutie elkaar aanraken.³² Protesten zijn een onderdeel van opstand en opstand is volgens Raunig een onderdeel van het doorlopende proces van revolutie. Revolutie richt zich tegen de heersende macht, niet om het systeem over te nemen, maar om het systeem zelf te veranderen.³³ Protestkunst keert zich dan ook vaak tegen het systeem. In de laatste hoofdstukken van zijn boek lijkt Raunig te stellen dat het proces van revolutie nog niet voorbij is: we kunnen niet los van, naast of na de lange twintigste eeuw leven, we zitten er nog steeds in.³⁴

Waar Weibel en Raunig een geschiedenis van de samenkomst van kunst en maatschappij in de twintigste en eenentwintigste eeuw beschrijven, beperkt McKee zich in zijn boek tot het beschrijven van ontwikkelingen in de afgelopen dertig jaar, met de nadruk op kunst die gemaakt is tijdens of na de opkomst van de Occupy-beweging.³⁵ Volgens McKee bestaat er steeds meer onrust over de uitbreiding van het begrip kunstenaar welke Weibel omschrijft: het vervagen van de grenzen van kunst zou een gevaar opleveren voor het bestaansrecht van kunst. Het is niet meer duidelijk wat de grenzen, de status en het belang van hedendaagse kunst zijn. McKee pleit er daarom voor om hedendaagse kunst op een andere manier te gaan bekijken en het te zien als een uitgebreid gebied van creatieve activiteit in plaats van een vast omlijnde, specifieke vorm. Het combineren van kunst met actie betekent op die manier niet de dood van de kunst, maar maakt de kunst actiever dan ooit. Kunst gaat tegenwoordig op in een breder scala van culturele activiteit dat, zo stelt McKee, niet vereist dat de kunstenaar een kunstopleiding heeft gevolgd of institutionele erkenning krijgt.³⁶ McKee stelt zelfs dat, als we kunst op die manier zien, de Occupy-beweging (waar hij zelf onderdeel van uitmaakte) in zijn geheel een kunstproject is.³⁷ De kunstenaars die werkzaam waren binnen Occupy hadden niet de puur decoratieve functie van het verbeelden van de standpunten van de activisten, maar ze waren belangrijke organisatoren, zowel aan het begin van Occupy in september 2011, als in de erop volgende fasen. Zij lieten hun kunstenaarschap niet los om activist te worden, maar lieten hun gespecialiseerde professionele identiteiten oplossen in een breed veld van alle

---

³¹ Weibel 2014 (zie noot 9), pp. 51-55.

³² Raunig 2007 (zie noot 13).

³³ Ibid., pp. 55-59.

³⁴ Ibid., pp. 237-265.

³⁵ Het eerste Occupy-protest begon op 17 september 2011 in Zuccotti Park, een plein in het financiële district van Lower Manhattan in New York. Hierna ontstonden wereldwijde protesten in meer dan tachtig landen. Er werd geprotesteerd tegen wereldwijde sociale en economische ongelijkheid, die, volgens de Occupy-beweging, voortkomt uit het neoliberale systeem. Er werd dan ook veel kritiek geleverd op het feit dat multinationals en het wereldwijde financiële systeem de macht in handen hebben, waardoor beleid wordt gevoerd dat slechts ten goede komt aan een kleine minderheid. Deze groep grootverdieners beslaat 1 procent van de bevolking. De overige 99 procent van de wereldbevolking heeft, volgens de activisten, geen baat bij het huidige economische systeem dat de democratie ondermijnt, instabiel is en grote sociale en economische ongelijkheid als gevolg heeft.

³⁶ McKee 2016 (zie noot 7), pp. 7-17.

³⁷ Ibid., p. 9 en p. 27.

aspecten die horen bij actievoeren.³⁸ De 'Post-Occupy Condition' uit de titel van het boek van McKee is een staat van zijn, waarin het comfort van het behoren tot een kunstwereld losgelaten wordt. Kunst komt los van haar instituten en gaat op in een collectieve politieke strijd, waardoor volgens McKee de waarden die we associëren met kunst nieuwe diepte krijgen.³⁹

De protesten ten tijde van de klimaatop kunnen gezien worden als een moment waarop de door Raunig beschreven kunstmachine en de revolutionaire machine elkaar aanraken. Bovendien hebben de kunstenaars die onderdeel uitmaakten van de protesten en zich vanuit revolutionair gedachtengoed tegen het systeem keerden, kenmerken van de kunstenaar-activist die Weibel, McKee en Felshin beschrijven.

1.4 De kunstenaar-activist tijdens de klimaatop

De door Weibel beschreven opkomst van de participatieve burger was tijdens de klimaatop te zien. Zo uitten de kunstenaar-activisten van Brandalism, de internationale actiegroep Avaaz en de Nederlandse kunstenaar Teresa Borasino kritiek op de invloed van multinationals tijdens de klimaatop. Dit sluit aan bij wat Weibel 'de crisis van de democratie' noemt.⁴⁰ De activisten voelden zich niet gehoord, omdat zij enkel hebben kunnen stemmen op een politieke partij en nu zagen dat de politiek, en daarmee hun stem, buitenspel werd gezet door de invloed die multinationals hebben op de beleidsvoering. Het zijn dit soort activisten die Weibel bedoelt wanneer hij schrijft dat de burger van de eenentwintigste eeuw geen genoeg meer neemt met enkel representatie door middel van stemrecht. Hier werd gestreden voor participatie waarbij de eigen acties invloed hebben op politieke besluitvoering.⁴¹

De organisatiestructuur van de kunstprojecten rondom de klimaatop sluit aan bij de omschrijving die McKee geeft van de kunstenaar-organisator die volgens hem opkwam tijdens de Occupy-beweging.⁴² De kunstenaar-organisator kan gezien worden als een subgroep in het scala van rollen die een kunstenaar-activist kan aannemen.⁴³ Evenals tijdens Occupy waren in Parijs meerdere activistische groeperingen aanwezig die een faciliterende rol speelden en zorgden voor onderlinge verbindingen tussen de verschillende projecten. De specifieke identiteiten en vaardigheden van de

---

³⁸ Ibid., pp. 25-27.

³⁹ Ibid., p. 32.

⁴⁰ Weibel 2014 (zie noot 9), pp. 46-48.

⁴¹ Ibid.

⁴² Hoewel McKee stelt dat de kunstenaar-organisator opkwam vanuit de Occupy-beweging, lijkt hij toch een langere geschiedenis te kennen. In 1995 noemde Nina Felshin (hoewel zij het begrip kunstenaar-organisator niet gebruikt) de organisatorische functie van de kunstenaar een belangrijk kenmerk van activistische kunst. Bron: Felshin 1995 (zie noot 26), pp. 10-12.

⁴³ Het begrip kunstenaar-activist wordt in deze scriptie als overkoepelende term gebruikt om de kunstenaar te benoemen die een activistische rol aanneemt en met zijn werk op een creatieve manier kritiek levert op het systeem. De kunstenaar-organisator speelt in theorie een meer organiserende en faciliterende rol, maar in de praktijk kunnen de verschillende rollen elkaar overlappen. In bijlage 1 (pp. 2-3) wordt aan de hand van het collectief Brandalism het onderscheid tussen de rollen aangeduid.

kunstenaars gingen tijdens de klimaatop in een breed werkveld: de kunstenaars waren onder andere actief in het organiseren van directe acties, het geven van trainingen en workshops, het verzorgen van maaltijden, het schrijven van persverklaringen en het maken van slogans, kostuums, spandoeken en posters.⁴⁴ Het internationaal georiënteerde Eroles Project organiseerde bijvoorbeeld een *Community Art Hub* (2015), een centrum waar kunstenaars, activisten en andere bezoekers elkaar konden ontmoeten en waar projecten, workshops en maaltijden werden georganiseerd. Hier kon een netwerk van kunstenaar-activisten ontstaan en werden plannen gemaakt om creatieve actie te voeren (Afb. 2 A en B).⁴⁵ De groep Laboratory of Insurrectionary Imagination (afgekort Labofii), had eenzelfde faciliterende en organiserende rol, maar in een digitale vorm. Waar The Eroles Project een platform creëerde in de fysieke wereld bestond het platform van het door Labofii bedachte *Climate Games* (2015) in de virtuele ruimte en werd van daaruit directe actie in de echte wereld georganiseerd en gecoördineerd. John Jordan en Isa Fremaux, twee van de oprichters van Labofii, geven in een interview met de Vlaamse kunsthistoricus Lars Kwakkenbos aan dat zij met hun projecten een ruimte willen creëren waar kunstenaars en activisten elkaar kunnen treffen.⁴⁶ Hierbij is het de bedoeling dat de kunstenaars niet werken voor de activisten of andersom, maar dat er een synergie wordt gecreëerd tussen de creativiteit van de kunstenaar en de betrokkenheid en durf van de activist.⁴⁷ Hiermee zien we de kunstenaar-organisator aan het werk: de kunstenaar maakt niet alleen creatieve spandoeken, leuzen, posters of acties, maar organiseert tevens een netwerk waarmee activisme wordt gefaciliteerd.⁴⁸ Jordan en Fremaux zien hun groep in de traditie van eerdere kunstenaars die de rol van organisator aannamen: Jordan geeft in het interview het voorbeeld van Gustave Courbet, die tijdens de Parijse Commune van 1871 besloot te stoppen met schilderen om zijn creativiteit te gebruiken om een opstand te organiseren.⁴⁹ Ook Raunig ziet Courbets werk voor de Commune als een moment waar kunst en revolutie elkaar in rap tempo opvolgden en waar Courbet van representerende kunstenaar transformeerde tot een organisator van opstand.⁵⁰ Volgens Raunig bestaat het proces van revolutie uit weerstand, opstand en constituerende macht. Een opstand keert zich volgens Raunig tegen het bestaande systeem en heeft als doel het veranderen van het systeem zelf en niet enkel het omverwerpen van de macht om deze over te nemen.⁵¹ Labofii bond, middels een oproep tot opstand tijdens de klimaatop, de strijd aan met het economische systeem waarbinnen de klimaatverandering extreme vormen aannam. Deze

---

⁴⁴ McKee 2016 (zie noot 7), pp. 25-26.

⁴⁵ Eroles Project <<http://www.eroleproject.org/#!about1/c1knr>> (9 april 2016).

⁴⁶ Lars Kwakkenbos, 'The Laboratory of Insurrectionary Imagination: art, activism and permaculture - An interview with Isa Fremaux and John Jordan', in: Lieven De Cauter, Ruben De Roo en Karel Vanhaesebrouck (red.), *Art and Activism in the Age of Globalisation*, Rotterdam 2011, p. 300.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ McKee 2016 (zie noot 7), pp. 25-26.

⁴⁹ Kwakkenbos in: De Cauter, De Roo en Vanhaesebroek 2011 (zie noot 46), p. 300.

⁵⁰ Raunig 2007 (zie noot 13), pp. 97-112.

opstand tegen het systeem is een onderdeel van het proces van revolutie waar Raunig over schrijft.

1.5 Activistische kunst en geëngageerde kunst

Vanuit het oogpunt van Raunig en McKee bekeken, is een tweedeling te zien in het soort kunstwerken dat tijdens de klimaatop werd gemaakt. De hiervoor beschreven *Community Art Hub* en *Climate Games* behoren tot de categorie protestkunst die zich voornamelijk tegen het systeem keert dat klimaatverandering op de huidige schaal veroorzaakte. Hiermee sluiten deze projecten aan bij Raunigs visie op revolutie. Deze zogenaamde ‘grassroots’-organisaties zorgen voor een netwerk waarbinnen kunst en creatieve acties zich kunnen manifesteren en ageren tegen de gevestigde orde. Ook projecten als *Marching Shoes* (2015), waarbij de actiegroep Avaaz de bevolking van Parijs oproept om schoenen neer te zetten op de Place de la République en kritiek uitte op de Franse overheid die protestacties verbood, en *Brandalism* dat zich keert tegen de ondemocratische inmenging van bedrijven tijdens de klimaatop, zijn voorbeelden van in opstand komende kunstenaar-activisten. In deze categorie kunstenaars is een samenkomst van aspecten van de kunstenaar-organisator en kunstenaar-activist, zoals door McKee en Weibel gedefinieerd, en het onderdeel van revolutie dat Raunig noemt te zien: de opstand tegen het systeem. Deze kunstenaar-activisten geloven dat kleine activistische groeperingen de mogelijkheid hebben het debat in het publieke domein aan te zwingelen. Jordan van Labofii geeft als voorbeeld *The Orange Alternative* dat actief was in demonstraties in Polen in 1987. Volgens Jordan hebben kleine groeperingen als deze de basis gelegd voor een maatschappelijke en politieke verandering, die de val van de muur zou hebben ingeluid. Jordan zegt hierover: “The real seeds for revolutionary changes can grow in artistic practices.”⁵² Ook in de huidige tijd zijn voorbeelden te vinden van kleine kunstzinnige groeperingen die invloed hebben op de publieke opinie en daarmee ook op besluitvoering. Zo heeft *Liberate Tate*, met gelijksoortige acties als het op de klimaatop aanwezige collectief *Art Not Oil*, jaren gestreden tegen de sponsoring van Tate Britain. In 2016 heeft BP besloten de sponsoring op te heffen.⁵³ Hoewel BP in de berichtgeving hierover stellig beweert dat het kunstproject geen invloed heeft gehad op deze beslissing, is het niet ondenkbaar dat het collectief de publieke opinie in zo’n mate heeft beïnvloed dat de sponsoring niet meer houdbaar was.

De tweede categorie protestkunst die te zien was tijdens de klimaatop keerde zich minder direct tegen het politieke systeem. Veel van deze kunstprojecten waren te zien tijdens het festival ArtCOP21, dat van september tot december culturele evenementen rondom het klimaat

---

⁵¹ Ibid., pp. 55-59.

⁵² Kwakkenbos in: De Cauter, De Roo en Vanhaesebrouck 2011 (zie noot 46), p. 307.

⁵³ Nadia Khomami, ‘BP to end Tate sponsorship after 26 years’, *The Guardian* 11 maart 2016.

organiseerde.⁵⁴ Dit festival werd georganiseerd door COAL (the Coalition for Art and Sustainable Development) en Cape Farewell.⁵⁵ Beide organisaties werken samen met NGO's en het bedrijfsleven om culturele evenementen rondom duurzame ontwikkeling te organiseren.⁵⁶ Het festival werd gesponsord door onder andere de Europese Unie, het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken en Internationale Ontwikkeling, de gemeente Parijs en internationale culturele organisaties en instituten.⁵⁷ De doelstelling van het festival was het creëren van bewustzijn in de samenleving over de noodzaak klimaatverandering tegen te gaan en zodoende een draagvlak te creëren in de maatschappij om de klimaatonderhandelingen te ondersteunen.⁵⁸ "We need the negotiations taking place during [COP21] to succeed and build a sustainable global culture," is op de website van ArtCOP21 te lezen. Hieruit spreekt vertrouwen in het huidige politieke systeem en lijkt te worden gezocht naar oplossingen voor klimaatverandering binnen dit systeem.

De kunstwerken die te zien waren tijdens het festival hadden dezelfde doelstellingen: de kunstenaars verbeeldde klimatologische problemen om de toeschouwer bewust te maken van klimaatverandering. Deze kunstenaars zochten de oplossing voor klimaatverandering binnen het huidige politieke en economische systeem en ondersteunden de klimaatonderhandelingen in plaats van ze te bekritisieren. Zij gebruikten hun kunst om de burger en de politicus op een ander, meer emotioneel, niveau na te laten denken over klimaatverandering. In deze groep waren maatschappelijke geëngageerde kunstwerken vertegenwoordigd die Van Tongeren omschrijft in het VPRO-programma 'Nooit meer slapen' en waarover zij zegt dat ze bij kunnen dragen aan de 'gunfactor'.⁵⁹ Hiervan is moeilijker te zeggen in welke mate deze projecten invloed hebben op de publieke opinie en besluitvoering. De 'gunfactor' is deel van het onderbewuste. Omdat deze kunst, in tegenstelling tot activistische kunst, geen directe actie betreft, is een directe reactie niet te verwachten. De invloed van maatschappelijk geëngageerde kunstwerken op de publieke opinie is wellicht pas over tientallen jaren te zien.

---

⁵⁴ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/>> (21 mei 2016).

⁵⁵ COAL <<http://www.projetcoal.org/coal/en/coal-art-developpement-durable/>> (21 mei 2016) en Cape Farewell <<http://www.capefarewell.com/about.html>> (21 mei 2016).

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/partners/>> (21 mei 2016).

⁵⁸ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/about/>> (21 mei 2016).

⁵⁹ VPRO 2015 (zie noot 4).

Hoofdstuk 2. Het kunstlandschap tijdens de klimaatop

“Jeder Mensch ist ein Künstler”, beweerde Joseph Beuys al in 1970.⁶⁰ En inderdaad lijkt het erop dat de grenzen van de kunstwereld steeds meer vervagen, waardoor de vragen wie een kunstenaar kan zijn en wat kunst is meer en meer relevant worden. Weibel schrijft hierover dat het onderscheid tussen de werelden van hoge kunst en lage, dagelijkse cultuur vaag is geworden en dat het kunstwerk niet enkel meer een object is, maar ook een actie, performance, spel, concept of omgeving kan zijn.⁶¹ Daarmee zijn de grenzen tussen esthetische communicatie en maatschappelijke actie fluïde geworden.⁶² Tijdens de klimaatop zijn dan ook verschillende groepen mensen actief bezig met het maken en organiseren van de meest diverse kunstprojecten. Tijdens het festival ArtCOP21 waren werken van bekende kunstenaars als de Deens-IJslandse Olafur Eliasson en de Britse Michael Pinsky te zien. Daarnaast werden in Parijs exposities georganiseerd zoals *Climats Artificiels* in L’Espace Fondation EDF, *Aerocene* in het Palais de Tokyo en *Deep Breathing – Resuscitation for the Reef* in Museum National d’Histoire Naturelle.⁶³ Ook pasten sommige media hun programmering aan om aandacht te vragen voor het klimaat: het live-stream televisiekanaal IkonoTV liet gedurende de klimaatop enkel documentaires van kunstenaars over klimaatverandering zien.⁶⁴ Verder waren NGO’s als Greenpeace en het WNF actief in het verbeelden van klimaatproblematiek en organiseerden grassroots-organisaties creatieve interventies in de openbare ruimte. De gewone burger nam ook deel aan creatieve projecten en maakte posters voor de posteractie van Brandalism en doneerde zijn schoenen aan het project *Marching Shoes* van Avaaz. Al met al was tijdens de klimaatop een zeer divers kunstlandschap te zien, waarin de grenzen tussen kunst en actie, de kunstenaar en de toeschouwer en het kunstinstituut en de publieke ruimte zijn vervaagd.

2.1 Grassroots-organisaties en de kunstenaar-organisator

De grootste categorie kunstprojecten die in dit onderzoek is geanalyseerd bestaat uit projecten van de grassroots-organisaties waarbinnen de kunstenaar-organisator en de kunstenaar-activist actief zijn. Deze groep is het moeilijkst te grijpen omdat een hiërarchische structuur vaak mist en er dus

---

⁶⁰ Charles Harrison en Paul Wood (red.), *Art in Theory*, Cornwall 2014¹⁶ (2003), p. 905.

⁶¹ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 57.

⁶² Ibid.

⁶³ De tentoonstelling *Climats Artificiels* vond plaats van 4 oktober 2015 tot 28 februari 2016 in het L’Espace Fondation EDF in Parijs. Hedendaagse kunstenaars lieten er hun visie op klimaatverandering zien. Bron: <<http://fondation.edf.com/actualites/climats-artificiels-509.html>> (30 mei 2016). De tentoonstelling *Aerocene* vond op 6 december plaats in het Palais de Tokyo in Parijs. De kunstenaar Tomas Saraceno stelde zijn werk *Aerocene* tentoon. Het werk was uitgangspunt voor een symposium over technische ontwikkelingen die kunnen bijdragen aan een duurzame toekomst. Bron: <<http://www.palaisdetokyo.com/en/exhibition/alerts/aerocene-tomas-saraceno>> (30 mei 2016). De tentoonstelling *Deep Breathing – Resuscitation for the Reef* van kunstenaar Janet Laurence was van 16 oktober tot 14 december 2015 te zien in Museum National d’Histoire Naturelle. Bron: Artists4Climate <<http://www.artists4climate.com/en/artists/janet-laurence/>> (21 mei 2016).

niet één maker verantwoordelijk is voor het creëren van het project. Daarbij zijn sommige kunstenaars actief in meerdere projecten en in sommige projecten is niet duidelijk wie de kunstenaars zijn. Een collectief als het Amerikaanse Beehive Design Collective, dat aanwezig was tijdens de klimaatop met het werk *Plan Mesoamerica* (2004-heden), stelt dit als een belangrijke voorwaarde voor het maken van hun kunst. *Plan Mesoamerica* (Afb. 3 A en B) bestond uit twee zeer gedetailleerde grafische werken, gemaakt door twintig kunstenaars uit Noord-Amerika en Zuid-Amerika, die door de kunstenaar-activisten in Parijs werden opgehangen tussen bomen. Wanneer de doeken van dichtbij worden bekeken zijn meer dan vierhonderd verschillende insecten-, planten- en diersoorten, die leven in het gebied tussen Mexico en Colombia, te zien. De doeken waarschuwen voor een toekomst van een economisch gedreven uitbuiting van de regio's, waardoor lokale culturen en ecosystemen in gevaar worden gebracht.⁶⁵ De kunstenaars van het collectief werken op vrijwillige basis en anoniem en hechten geen waarde aan auteurschap. De beelden die zij maken hebben geen copyright, maar behoren tot de *Creative Commons* en zijn bedoeld om te worden verspreid en gebruikt door anderen.⁶⁶ McKee noemt dit soort grassroots-organisaties kenmerkend voor de 'avant-garde' die voortkwam uit de Occupy-beweging.⁶⁷ Door de grote diversiteit aan stijlen en tactieken wordt deze avant-garde niet gekarakteriseerd door een canon van grote namen, maar eerder door een anonieme massa.⁶⁸ De overeenkomst tussen deze grassroots-projecten is dat de acties die ze organiseren zich richten tegen het politieke systeem dat klimaatverandering veroorzaakte. Zij richten zich niet alleen op het creëren van bewustwording over klimaatverandering, maar zijn daarnaast bijvoorbeeld kritisch op het neoliberalisme, imperialisme en ongelijkheid. Veel van deze acties waren illegaal en moesten in het grootste geheim uitgevoerd worden.

Kunstenaar Teresa Borasino zegt hierover op haar weblog: "Change never starts by asking permission."⁶⁹ Zij kaart met haar werk sociale en klimatologische problematiek aan en richt zich speciaal op de relatie tussen de twee. Voor het project *Give A Shit* (2015) printte Borasino het klimaatrapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) op wc-rollen, die ze tijdens de klimaatop verspreidde (Afb. 4). Sinds 1988 schrijft het IPCC wetenschappelijke rapporten over klimaatverandering.⁷⁰ Vlak voor de klimaatop in Parijs hebben de meest vervuilende landen

---

⁶⁴ IkonoTV <<http://www.ikono.tv/>> (21 mei 2016).

⁶⁵ Andrew Simms, 'Not the Paris climate talks: pictures worth a thousand words', *The Guardian* 10 december 2015.

⁶⁶ Beehive Design Collective <<http://beehivecollective.org/about-the-hive/who-we-are/>> (17 mei 2016) en Creative Commons <<https://creativecommons.org/about/>> (20 mei 2016). *Creative Commons* is een non-profitorganisatie die het mogelijk maakt creativiteit en kennis te delen en gebruiken. *Creative Commons* biedt gebruikers copyright-licenties waarmee aanpassingen kunnen worden gedaan aan de standaard copyright-licentie waarbij alle rechten zijn voorbehouden aan de maker. Via *Creative Commons* kunnen licenties worden gemaakt waarmee slechts enkele rechten zijn voorbehouden aan de maker, waardoor het product makkelijker door veel mensen gebruikt kan worden. Bron: Creative Commons <<https://creativecommons.org/about/>> (20 mei 2016).

⁶⁷ McKee 2016 (zie noot 7), pp. 5-6.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Give A Shit <<http://giveashit.nu/2016/01/04/toilet-recap-in-seven-lessons/>> (29 april 2016).

⁷⁰ IPCC <http://www.ipcc.ch/news_and_events/docs/factsheets/FS_what_ipcc.pdf> (17 mei 2016).

volgens Borasino nog geen plannen gemaakt die ambitieus genoeg zijn om de twee-gradengrens die het IPCC voorstelde, te kunnen halen. Borasino uitte hier kritiek op met haar wc-rollen. Ze werkte samen met zestig andere activisten om 125 wc-rollen langs de beveiliging van de klimaatop te smokkelen en plaatste ze net voor het einde van de vergadering (wanneer de nood onder de regeringsleiders, vanwege het gebrek aan plaspauzes, het hoogst was) op de toiletten. Hoewel de rollen binnen de kortste keren door de beveiliging waren weggehaald, vond de kunstenaar haar project geslaagd: de visualisatie van een regeringsleider die zijn billen afveegt met de uitkomsten van het klimaatonderzoek stond bij velen op het netvlies gebrand.⁷¹

De actie van de kunstenaars en activisten van Brandalism was ook illegaal. In de nacht voorafgaand aan de eerste dag van de klimaatop plaatsten de activisten, gehuld in bedrijfskleding van buitenreclame-exploitant JCDecaux, zeshonderd posters in bushokjes over de hele stad. Meer dan tachtig kunstenaars ontwierpen een poster voor de actie. Ook werd een aantal posters ontworpen door Parijzenaren. Brandalism werd in 2012 opgericht en komt in opstand tegen de controle die het bedrijfsleven heeft op de openbare ruimte. De kunstenaar-activisten kapen met hun interventies advertentieruimte om de eigen boodschap op artistieke wijze over te brengen. Dit heroveren van de publieke ruimte doet denken aan wat de activisten van Occupy deden in 2011. Zij kaapten het private terrein van Zuccotti Park in New York en kwamen zo in opstand tegen de neoliberale praktijk van het privatiseren van gemeenschappelijke ruimte en middelen, ofwel de 'commons'.⁷² Brandalism stelt dat reclames een visuele aanval op de publieke ruimte zijn en dat bedrijven de burger onder dwang voeden met berichten die hen ongelukkig en onzeker maken.⁷³ De voordelen van zo'n visuele aanval, het verspreiden van het eigen gedachtegoed aan een breed publiek, zijn volgens Felshin voor kunstenaar-activisten al sinds de jaren tachtig een reden om de commerciële ruimte in te zetten voor hun eigen doeleinden.⁷⁴ In verschillende steden, en nu dus ook in Parijs, heeft Brandalism daarom de publieke ruimte teruggenomen om hun eigen boodschap te verspreiden. In Parijs was hun boodschap dubbel: aan de ene kant propageerden ze hun overkoepelende doel, maar ze gebruikten hun actie ook om bedrijven en regeringsleiders, die ze middels hun reclame-uitingen aanvallen, te bekritisieren vanwege hun rol tijdens de klimaatop. Met hun kritische posters wilde het collectief de bevolking van Parijs en de wereldleiders die naar de stad kwamen duidelijk maken dat de sponsors van de klimaatop twee gezichten hadden.⁷⁵ De financiële steun die bedrijven aan de klimaatop gaven was, naast het verkrijgen van invloed op de besluitvorming, bedoeld om het imago op het gebied van duurzaamheid van het betreffende bedrijf

---

⁷¹ Joyce Roodnat, 'Naar de wc met een activistisch kunstenaar', *NRC Handelsblad* 7 januari 2016.

⁷² McKee 2016 (zie noot 7), pp. 85-96.

⁷³ Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/the-project>> (16 april 2016).

⁷⁴ Felshin 1995 (zie noot 26), pp. 15-16.

⁷⁵ Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/brandalism-cop21>> (29 april 2016).

te verbeteren. Dit proces noemt de Britse kunstenaar en activist Mel Evans in haar boek *Artwash, Big Oil and the Arts 'greenwashing'*.⁷⁶ Andere kunstprojecten hadden een soortgelijke boodschap. Actiegroep Avaaz organiseerde naast *Marching Shoes* ook een postercampagne, getiteld *Wanted* (2015). Met deze campagne bestempelde Avaaz de directeuren van multinationals, klimaatsceptici en lobbyisten als criminelen en waarschuwde de regeringsleiders door middel van 'wanted-posters' om hun beslissingen niet door de belangen van deze mensen te laten beïnvloeden.⁷⁷ Ook Borasino stelt op haar blog de invloed van multinationals aan de kaak: "COP21 is taking place at an airport [...]. A striking fact, since the aviation industry is responsible for 12% of global CO2 emissions and COP21 is being sponsored by Air France."⁷⁸

De kunstenaars van Brandalism zeggen geïnspireerd te zijn door de Situationisten, een internationale beweging die in de jaren zestig kunst en politiek aan elkaar verbond en ontregelende situaties creëerde die begrepen konden worden door de op massaconsumptie gerichte maatschappij. De Situationisten gebruikten de massamedia als focuspunt om kritiek te leveren op het hele sociale, economische en politieke systeem dat bij het moderne kapitalisme hoort.⁷⁹ McKee ziet de anarchistische neigingen en het feit dat de Situationisten creativiteit zagen als een opstandige kracht, ook terug in kunstwerken die gemaakt zijn tijdens Occupy.⁸⁰ Hij geeft daarbij het collectief Anti-Banalilty Union als voorbeeld. Dit collectief maakte een film waarin fragmenten van de kapitalistische cultuur gebruikt werden in een collage om de betekenis ervan te veranderen en te betwisten.⁸¹ Ook tijdens de klimaatop is de invloed van de Situationisten en de activisten van Occupy op de hedendaagse kunst te zien. De actie van Brandalism vertoonde opvallende gelijkenissen met het project van Anti-Banalilty Union. Zo gebruikte de kunstenaar Jonathan Barnbrook voor de poster van Volkswagen die hij maakte voor Brandalism dezelfde beeldtaal als het automerk. De tekst op de poster is echter door de kunstenaar vervangen door het volgende statement: "We're sorry that we got caught. Now that we've been caught, we're trying to make you think we care about the environment."⁸² Ook hier wordt de betekenis van bestaande beelden veranderd en de inhoud ervan bekritiseerd.

Met de posteractie nam Brandalism tevens deel aan de *Climate Games*, een online spel dat georganiseerd werd door kunstenaarscollectief Labofii en waarbij via het internet werd opgeroepen

---

⁷⁶ Mel Evans, *Artwash. Big Oil and the Arts*, London 2015, p. 13.

⁷⁷ Sewell Chan, 'A stunt by environmental activists targets climate doubters', *The New York Times* 7 december 2015.

⁷⁸ Give A Shit <<http://giveashit.nu/2015/12/02/day-1/>> (11 april 2016).

⁷⁹ Michael Löwy, *Morning Star: surrealism, marxism, anarchism, situationism, utopia*, Austin 2009, pp. 97-98.

⁸⁰ McKee 2016 (zie noot 7), p. 6.

⁸¹ Ibid., p. 221.

⁸² Brandalism

<http://www.brandalism.org.uk/gallery?project_id=565318b4b6c13c0006000000&artist_id=5658ee915092b40006000014&city_id=&light=&featured=0&photo_id=56598b11df6abc0006000008> (21 mei 2016).

tot *creative disobedience* in de echte wereld (Afb. 5 A en B).⁸³ Met deze creatieve ongehoorzaamheid werden acties bedoeld die op een creatieve manier aandacht vragen voor klimaatverandering en niet binnen de kaders van de wet passen. Voor voorbeelden van creatieve ongehoorzaamheid verwijst de website van de *Climate Games* naar de website *Beautiful Trouble, a toolbox for revolution*.⁸⁴ Acties die hier als voorbeeld genoemd worden, zijn onder andere guerilla-acties, blokkades, flashmobs en bezettingen, allen met een creatief, maar ook illegaal tintje. Teams konden zich via de website van *Climate Games* opgeven om mee te doen aan het spel, waarna ze zelf een creatieve interventie bedachten en uitvoerden in de echte wereld. Via een online 'mapping'-techniek konden spelers elkaar tijdens het spel via het internet op de hoogte houden van de positie van Team Blue (ofwel beveiliging en politie) om zodoende confrontaties tussen de activisten en hun blauwe opponenten in de echte wereld te voorkomen.⁸⁵ Tegen het einde van de klimaattop werden prijzen uitgereikt aan de teams die op de meest creatieve manier geprotesteerd hadden.⁸⁶

Fremaux en Jordan van Labofii zien hun projecten als een manier om de passieve toeschouwer aan te zetten tot actieve participatie. Door de creativiteit van kunst en de durf van activisten te combineren, proberen ze een gevoel van hoop te creëren dat maakt dat mensen geloven dat ze actie kunnen ondernemen om de wereld te veranderen. Met hun projecten saboteren ze de representatie waar de kunst volgens hen in gevangen zit. Kunstenaars denken volgens Fremaux en Jordan te vaak dat zij niets kunnen veranderen, maar enkel kunnen verbeelden. Labofii durft te stellen dat het combineren van kunst en activisme daadwerkelijke maatschappelijke verandering teweeg kan brengen.⁸⁷

Fremaux en Jordan zien zichzelf als kunstenaar-organisatoren. Volgens hen zijn de *Climate Games* geen fysieke actie, maar een gereedschap tot actievoeren. In de totstandkoming van het spel hadden de kunstenaars hadden een faciliterende en organiserende rol. Weibel stelt in zijn boek dat de spelvorm ook als kunstwerk kan worden gezien.⁸⁸ De *Climate Games* kunnen beschouwd worden als een voorbeeld hiervan: het spel vervangt het kunstwerk als object. Hieraan is te zien dat de grenzen van wat kunst is vervagen. Tegelijkertijd laten de *Climate Games* zien dat het begrip kunstenaar niet meer vastomlijnd is: iedereen, kunstenaar of niet, kon onderdeel zijn van het kunstwerk en zelf een creatieve actie uitvoeren. In de lijst met teams die meededen aan het spel staan bijvoorbeeld *Beatzar*, een groep mensenrechtenactivisten die naar eigen zeggen kunnen

---

⁸³ Climate Games <<https://www.climategames.net/en/faqs>> (29 april 2016).

⁸⁴ Beautiful Trouble <<http://beautifultrouble.org/>> (24 mei 2016).

⁸⁵ De online 'mapping'-techniek van de *Climate Games* bestaat uit een wereldkaart waarop met pijltjes wordt aangegeven waar een actie plaatsvindt. Zo is bijvoorbeeld te zien hoeveel acties er in een stad plaatsvinden en wanneer de gebruiker inzoomt is de precieze locatie per actie te zien. Verder is de naam van de maker en de inhoud van het project van elke afzonderlijke actie te vinden. Via het forum konden de gebruikers elkaar op de hoogte houden van de voortgang van de actie. Bron: Climate Games <<https://www.climategames.net/en/reports>> (20 mei 2016).

⁸⁶ Climate Games <<https://www.climategames.net/en/awards>> (21 mei 2016).

⁸⁷ Kwakkenbos in: De Cauter, De Roo en Vanhaesebrouck 2011 (zie noot 46), pp. 299-300.

dansen, maar ook *Beards against climate change*: mannen met baarden en baardenliefhebbers die actievoeren tegen klimaatverandering. Dit waren gewone mensen die over de hele wereld, dus niet alleen in Parijs, tijdens de klimaatop hun stem op een creatieve manier lieten horen.

Actiegroep Avaaz riep de gewone burger eveneens op om in actie te komen tijdens de klimaatop. In reactie op het verbod op demonstraties spoorde deze actiegroep de inwoners van Parijs aan om hun schoenen op de Place de la République te zetten (Afb. 6 A).⁸⁹ In opzet is het project *Marching Shoes* een heel ander project dan de voorgaande projecten. De door Avaaz georganiseerde mars was niet bedoeld als kunstproject, maar werd pas een kunstuiting toen de organisatoren na het verbod op demonstraties toch een manier zochten om de demonstranten te kunnen verbeelden. Hoewel het project nergens als kunstproject genoemd wordt en ook niet duidelijk is wie de kunstenaar is, is het wel een esthetisch beeld met een krachtige boodschap. De honderden schoenen die door de Parijse bevolking werden neergezet, vormden samen een aansporing voor de regeringsleiders om actie te ondernemen tegen klimaatverandering en tegelijkertijd visualiseerden ze de leegte die achter wordt gelaten wanneer de bevolking geen stem krijgt in de besluitvorming.

Het Berlijnse kunstenaarscollectief Tools for Action gelooft dat kunst er niet alleen is om maatschappelijke problematiek te verbeelden, maar dat het ook gebruikt kan worden om directe actie te ondernemen en zodoende de realiteit te veranderen. "Art is not a mirror to society, but a hammer with which to shape it," is de lijfspreuk van het collectief.⁹⁰ Voor de klimaatop ontwierpen de kunstenaar-activisten opblaasbare blokken die gebruikt konden worden als barricade (Afb. 7). Tools for Action ziet kunst ook niet alleen als een product dat voortgebracht wordt door een kunstenaar, maar als een actie die door iedereen uitgevoerd kan worden. Via hun website hielpen ze de mensen een handje: door middel van een instructievideo werd uitgelegd hoe men zelf de opblaasbare barricade kan maken en hoe deze gebruikt kan worden.⁹¹

Naast deze grassroots-organisaties was ook de NGO Greenpeace actief tijdens de klimaatop. De activisten van Greenpeace bestormden in de ochtend van 11 december de Arc de Triomphe en gooiden milieuvriendelijke gele verf op de rotonde rondom het monument. De voorbij rijdende auto's en fietsers hielpen, of ze dat nu wilden of niet, mee met het verspreiden van de verf over de rotonde waardoor vanuit de lucht een zon rondom de Arc de Triomphe te zien was (Afb. 8). Zodoende zouden de regeringsleiders vanuit het vliegtuig op weg naar huis, het beeld van de zon kunnen zien. Greenpeace wilde hen met het beeld van de zon nog een laatste boodschap meegeven:

---

⁸⁸ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 57.

⁸⁹ Elian Peltier, 'With climate march canceled, advocates ask for shoes instead', *The New York Times* 19 november 2015.

⁹⁰ Tools for Action <<http://www.toolsforaction.net/aboutt4a/>> (16 april 2016). Dit citaat wordt vaak ten onrechte toegeschreven aan Bertolt Brecht, waarschijnlijk is Leon Trotsky degene die het als eerste geschreven heeft. Voor de klimaatconferentie in Cancún in 2010 visualiseerde het collectief deze quote door een enorme opblaasbare hamer te produceren die tijdens de acties rondom de conferentie een symbool werd voor de strijd tegen klimaatverandering.

⁹¹ Tools for Action <<http://www.toolsforaction.net/building-the-cube/>> (16 april 2016).

‘de enige oplossing voor de klimaatverandering is het vervangen van fossiele brandstoffen door duurzame energie.’⁹² Volgens Frederic Amiel, de Franse coördinator van het project, was de actie een kritiek op de manier waarop de Franse overheid zichzelf presenteerde tijdens de klimaattop. Frankrijk produceert volgens Amiel drie keer minder duurzame energie dan haar buurlanden. Het doel van de actie was dan ook om de Franse president Hollande op te roepen snel actie te ondernemen om de productie van duurzame energie te vergroten.⁹³ Dit project van Greenpeace is moeilijk in een categorie te plaatsen. Vanwege het feit dat een NGO de actie organiseerde was het een ander soort project dan de eerder besproken projecten van grassroots-organisaties. Toch had het veel overeenkomende kenmerken met de eerder genoemde organisaties. Het was op dezelfde manier illegaal als de acties van Brandalism, Teresa Borasino, Tools for Action en Labofii, en het werk werd niet door één kunstenaar opgeëist als het zijne. De bevolking van Parijs werd ook bij dit project betrokken en het project had kritiek op het politieke aspect van de klimaattop.

Al deze acties laten kenmerken zien van de kunstenaar-activist en de kunstenaar-organisator. Ze zijn allen ontstaan door samenwerkingsverbanden van kunstenaars, activisten en burgers en maken gebruik van de verschillende expertises die verschillende beroepsgroepen inbrengen. Meestal staat de kunstenaar niet aan het hoofd van de actie, maar gebruikt hij zijn creatieve achtergrond in combinatie met expertise van anderen om een actie te organiseren of een netwerk op te richten dat creatieve actie faciliteert. De acties hebben niet enkel bewustwording als doel, maar zijn gericht op het bewerkstelligen van een verandering in het politieke en economische systeem.

2.2 Geëngageerde kunst en ArtCOP21

Naast deze activistische organisaties waren tijdens de klimaattop ook kunstenaars aanwezig die zich in mindere mate tegen het politieke systeem keerden. Veel van hen waren onderdeel van het festival ArtCOP21.⁹⁴ Zij waren met hun werk in Parijs aanwezig om de regeringsleiders en de wereldbevolking aan te sporen de juiste keuzes te maken. Zij wilden met hun kunstprojecten een positieve impuls geven aan de onderhandelingen zodat deze klimaattop niet, zoals eerdere klimaatconferenties, zou mislukken. In tegenstelling tot de grassroots-organisaties zochten deze kunstenaars de oplossing binnen het huidige politieke en economische systeem, in plaats van het systeem te willen veranderen. Door een verbeelding te geven van het klimaatprobleem probeerden zij een emotionele snaar te raken, waardoor de regeringsleiders wellicht andere keuzes zouden maken.

De installatie *L’eau qui dort* (2015) van kunstenaar Michael Pinsky was een maatschappelijk geëngageerd kunstwerk dat te zien was tijdens ArtCOP21. Voor het werk werden allerlei afgedankte

---

⁹² Greenpeace <<http://www.greenpeace.org/international/en/press/releases/2015/COP21-protest-arc-de-triomphe-climate-change/>> (10 april 2016).

⁹³ Ibid.

zaken zoals winkelwagentjes, meubels en fietsen uit het Ourcq Canal opgediept en tentoongesteld in het park La Villette in Parijs (Afb. 9). Het werk fungeert binnen de kaders van het huidige politieke systeem en is niet bedoeld als kritiek op de klimaatop, maar eerder als kritiek op de maatschappij als geheel. Pinsky kaartte met het werk de problematiek van de consumptiemaatschappij aan en was kritisch over de manier waarop de mens omgaat met het milieu.⁹⁵ Hij richtte zich op het bewustmaken van de toeschouwer over zijn eigen aandeel in de verandering van het klimaat, door de manier waarop hij consumeert en vervuult te tonen.⁹⁶

Het project *One Heart One Tree* (2015) van de Belgische kunstenaar Naziha Mestaoui was ook een kunstproject dat de nadruk legde op de eigen verantwoordelijkheid van de toeschouwer. Het project gaf het publiek het gevoel zelf vanuit de luie stoel iets te kunnen bijdragen aan de oplossing, door het doen van een donatie. Via een mobiele applicatie kon elke wereldburger tegen betaling een boom planten in het virtuele bos dat ten tijde van de klimaatop op de Eiffeltoren geprojecteerd werd (Afb. 10). Voor elke virtueel geplante boom zal in de echte wereld een boom geplant worden in één van de herbebossingsprojecten waaraan het project gelieerd is. Waar Pinsky probeerde de toeschouwer op een andere manier te laten nadenken, waarna hij wellicht op een andere manier zal handelen, doet Mestaoui geen van beide. Het project past binnen het neoliberale systeem dat we al kennen en laat de participant denken en handelen zoals hij gewend is: een zo passief mogelijke actie ondernemen die hem een zo goed mogelijk gevoel over zichzelf geeft.⁹⁷

Het werk *Ice Watch* (2015) van Eliasson werd gepresenteerd op ArtCOP21. Eliasson zegt in een interview met *De Groene Amsterdammer* dat hij met dit werk de ingewikkelde data die over klimaatverandering zijn gepubliceerd inzichtelijk probeert te maken: "Mijn project is misschien niet de noodzakelijke actie, maar een poging om de data in iets tastbaars te veranderen".⁹⁸ De twaalf sculpturen van Groenlands ijs hadden een grote esthetische kwaliteit (Afb. 11). Tegelijkertijd was te zien hoe dat prachtige oeroude ijs wegsmelt op de straat en afgevoerd werd in het riool van Parijs.⁹⁹ Het werk deed een beroep op de emotie van de toeschouwer en probeerde klimaatverandering invoelbaar te maken. Het werd door Eliasson niet gekoppeld aan zijn maatschappelijke en politieke context, omdat hij een zekere mate van abstractie wil behouden. Er stond geen bordje bij met uitleg:

---

⁹⁴ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/>> (29 april 2016).

⁹⁵ Emmanuelle Jardonnet, 'La COP21, versant artistique', *Le Monde* 2 december 2015.

⁹⁶ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/leau-qui-dort/>> (10 april 2016).

⁹⁷ De Sloveense theoreticus en activist Slavoj Žižek schreef in zijn boek *First as Tragedy, then as Farce* over dit fenomeen en noemt het een onderdeel van *cultural capitalism*, de huidige vorm van het kapitalisme. Hij stelt dat liefdadigheid de basis is van onze economie. In de huidige maatschappij wil de consument extra betalen voor een product als het past in een ethisch verantwoorde levensstijl. Zo betaalt een consument van Starbucks graag wat extra voor zijn kopje koffie omdat hij niet enkel koffie voor zijn geld krijgt, maar ook de beleving dat hij bijdraagt aan een duurzame samenleving, een beter milieu of betere arbeidsomstandigheden voor de koffieteler. Bij het werk van Naziha Mestaoui wordt de toeschouwer een consument, die graag betaalt voor een plekje in het kunstwerk, om zodoende het gevoel te hebben dat hij met zijn betaling bijdraagt aan een beter milieu. Bron: Slavoj Žižek, *First as Tragedy, then as Farce*, London 2009, pp. 52-55.

⁹⁸ Roos van der Lint, 'Luisteren naar een gletsjerconcert', *De Groene Amsterdammer* 4 november 2015.

⁹⁹ Ibid.

het werk moet voor zich spreken.¹⁰⁰

Dit werk werd eerder al op verschillende plaatsen tentoongesteld, waaronder ook, onder de titel *Your Wasted Time*, tijdens een festival dat in 2013 werd georganiseerd door het MoMA.¹⁰¹ Dit festival vond plaats in Far Rockaway (Queens, New York), een gebied met een arme bevolking dat in het jaar ervoor zwaar getroffen werd door orkaan Sandy en er tijdens het festival, ondanks de hulp van de activisten van Occupy Sandy, nog steeds niet bovenop was. McKee uit in zijn boek kritiek op het festival, omdat het ondanks het doel buiten de typische institutionele programmering te stappen en een kritische avant-garde naar voren te schuiven, nooit echt in aanraking is gekomen met de lokale bevolking van Far Rockaway. Ondanks dat het festival een gemeenschapsruimte moest zijn, werd het voornamelijk bezocht door toeristen. De kunstenaars en organisatoren stapten volgens McKee niet uit de voor hun veilige institutionele omgeving, om daadwerkelijke verandering in de gemeenschap te bewerkstelligen.¹⁰² Zo is hij bijvoorbeeld kritisch over het feit dat de 'gemeenschapsruimte' na het festival werd opgeruimd, terwijl de gemeenschap de ruimte hard nodig had als infrastructuur voor de reconstructie van de wijk die de activisten van Occupy Sandy op dat moment organiseerden.¹⁰³ Het werk *Your Wasted Time* noemt McKee vanuit het oogpunt van klimaatactivisme, een hol poëtisch gebaar dat klimaatverandering toeschrijft aan de mensheid in het algemeen en daarbij uit het oog verliest wat de rol is van het kapitalistische systeem.¹⁰⁴

Hoewel voorgaande projecten de nadruk legden op het bewust maken van het publiek over klimaatverandering en weinig kritisch waren over het politieke systeem, waren er binnen ArtCOP21 wel degelijk kunstprojecten waarvan de boodschap aansloot bij die van de grassroots-organisaties. Zo opende het kunstenaarsduo Lucy en Jorge Orta, dat studio's heeft in Londen, Parijs en Les Moulins, tijdens de klimaattop een distributiecentrum met de naam *Antarctica World Passports* (2015).¹⁰⁵ Hier konden bezoekers een paspoort van de nieuwe globale gemeenschap van Antarctica ophalen (Afb. 12). Op deze manier konden de bezoekers inwoners van de nieuwe gemeenschap worden, op voorwaarde dat ze beloofden acties tegen de opwarming van de aarde te ondersteunen.¹⁰⁶ Op de paspoorten stond dat iedereen vrij is zich over de wereld te bewegen en men zich niet moet laten tegenhouden door grenzen. Daarnaast stelde het paspoort voor dat er een toevoeging moet komen bij artikel 13 van de 'Universal Declaration of Human Rights', door middel van het volgende statement: "Individuals should not be deemed of an inferior status to that of

---

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ McKee 2016 (zie noot 7), pp. 205-207.

¹⁰² Ibid., p. 206.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid., p. 207.

¹⁰⁵ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/antarctica-world-passport-delivery-bureau/>> (29 april 2016).

¹⁰⁶ Wallpaper <<http://www.wallpaper.com/art/lucy-and-jorge-orta-bring-antarctica-inspired-works-to-new-york>> (10 april 2016).

capital, trade, telecommunication and pollution, all of which have no boundaries.”¹⁰⁷ Dit is een statement dat kritisch is op de huidige kapitalistische maatschappij waarin handel belangrijker wordt geacht dan de rechten van de mens.

Een belangrijk verschil dat te zien is bij een vergelijking tussen deze projecten en de projecten van de grassroots-organisatie, is het gemis aan samenwerking en participatie, twee begrippen die volgens Weibel, McKee en Felshin kenmerkend zijn voor de projecten van kunstenaar-activisten. Deze kunstwerken zijn gemaakt voor de passieve toeschouwer en er voornamelijk op gericht dat deze op een andere manier over maatschappelijke vraagstukken gaat nadenken. Een verandering in gedrag is uiteindelijk wel het doel, maar deze geëngageerde kunst geeft in tegenstelling tot de activistische projecten geen handvaten voor directe actie.

2.3 Het kunstsysteem

Hoewel er grote verschillen te zien zijn in de werkwijzen van de kunstenaars en in de inhoud van het kunstproject zijn de hiervoor genoemde kunstwerken allen onderdeel van de kunstwereld. McKee pleit ervoor om een onderscheid te maken in de verschillende takken van deze kunstwereld, omdat volgens hem de term een te breed scala aan kunstuitingen behelst.¹⁰⁸ Het begrip kunstwereld homogeniseert en neutraliseert een landschap dat volgens McKee uiterst complex en ongelijkmatig is. Het landschap bestaat uit grote musea als het MoMA, veilinghuizen en commerciële galerieën, maar ook uit geëngageerde non-profit organisaties als het Queens Museum, links georiënteerde academische platforms en radicale activistische kunstorganisaties.¹⁰⁹ Een te breed en veranderlijk landschap dus, om onder één paraplu te scharen. McKee gebruikt daarom het woord ‘art system’ (in deze scriptie vertaald als kunstsysteem) voor mainstream instituten als musea en galerieën waarbinnen kunst vrij comfortabel en conventioneel gezien wordt als een professioneel veld. Hoewel grassroots-organisaties dus wel degelijk tot de kunstwereld behoren zijn ze wezenlijk anders dan de organisaties die behoren tot de mainstream, ofwel het kunstsysteem.¹¹⁰ Het project *Antarctica World Passports* van Jorge en Lucy Orta, dat zij maakten voor ArtCOP21, toont aan dat ook de grenzen tussen projecten die horen bij het kunstsysteem en projecten van grassroots-organisaties, niet altijd helder zijn. Toch kan het onderscheid dat McKee in zijn boek maakt ook ruwweg in de praktijk gemaakt worden tussen de verschillende kunstwerken die te zien waren tijdens de klimaatop. De werkwijze, de organisatiestructuur, het onderwerp en de uitvoering van de door grassroots-organisaties gemaakte werken verschilden in grote mate met die van de meer autonome, op

---

¹⁰⁷ Studio Orta <<http://www.studio-orta.com/en/artwork/273/Antarctica-World-Passport-Delivery-Bureau-Jardin-des-Plantes-Paris>> (10 april 2016).

¹⁰⁸ McKee 2016 (zie noot 7), p. 11.

¹⁰⁹ Ibid., p. 11.

¹¹⁰ Ibid., pp. 11-13.

representatie en bewustwording gerichte geëngageerde kunstwerken. Fremaux van Labofii polariseert de twee soorten kunst nog verder, door traditionele geëngageerde kunst die enkel een representatie is recht tegenover het eigen werk te stellen. Zij zegt hierover: “[Traditional left movements] just wanted to show films, a couple of exhibitions... it was political art as representation, something we hate, for us art is about changing the world not showing people how bad the world is.”¹¹¹

Het onderscheid dat McKee maakt tussen het kunstsysteem en de kunstwereld als groter geheel heeft raakvlakken met een voorbeeld dat Raunig geeft in zijn boek. Raunig beschrijft een onderscheid in de richting die Kurt Hiller en Franz Pfemfert opgaan tijdens hun carrière.¹¹² Aan het begin van de twintigste eeuw was Hiller leider van een linkse literaire kring die *Activism* genoemd werd. Tegelijkertijd was Pfemfert redacteur van de publicatie *Die Aktion*. De kringen waarin beide heren verkeerden, kenden wat overlappingen en hun ideeën kwamen voort vanuit eenzelfde politieke richting en zucht naar creativiteit. Echter, waar Hiller voor de universele intellectueel staat, die vastzit aan de intellectuele klasse en de manier van produceren die daarbij hoort, breekt Pfemfert eruit. Pfemfert houdt afstand van de conventionele culturele vormen waar Hiller bij hoort. Dit is volgens Raunig een positieve positie waar vanuit de vraag kan worden gesteld wat het betekent om niet alleen het productieapparaat te ondersteunen, maar ook hoe het te veranderen.¹¹³ Het verschil dat Raunig beschrijft tussen Hiller en Pfemfert is een verschil tussen het horen bij het conventionele systeem van academici, schrijvers en intellectuelen en het functioneren buiten dit systeem. Vanuit McKees punt gezien zou het conventionele systeem het kunstsysteem zijn, waarbij grassroots-organisaties buiten dit systeem functioneren. Tijdens de klimaatop zijn activistische kunstenaars te zien die zich net als Hiller conformeren aan de conventionele instituten en geëngageerde kunstenaars die, in navolging van Pfemfert, zich buiten dat systeem plaatsen en er kritiek op hebben.

De meeste kunstenaars die binnen het systeem werkzaam zijn en hun werk in opdracht van de Franse overheid of ArtCOP21 maakten, plaatsten zich binnen het bestaande politieke systeem en het kunstsysteem dat McKee beschrijft. Hun werk is daarom niet gericht op het veranderen van het systeem maar eerder op een bewustwording van het probleem en het zoeken van een oplossing ervoor binnen het systeem. Die bewustmaking is er vaak op gericht de toeschouwer inzicht te geven in zijn eigen aandeel bij het ontstaan van het probleem en hem ervan te overtuigen dat hij zelf kan bijdragen aan de oplossing ervan. De burger die moet worden aangesproken met deze kunstwerken is dus niet de participerende burger die Weibel beschrijft. Deze burger moet nog bewust gemaakt worden van het feit dat hij zelf actie kan ondernemen, terwijl de burger van Weibel zich daar al van

---

¹¹¹ Kwakkenbos in: De Cauter, De Roo en Vanhaesebrouck 2011 (zie noot 46), p. 299.

¹¹² Raunig 2007 (zie noot 13), pp. 113-124.

¹¹³ *Ibid.*, p. 123.

bewust is en een participerende rol probeert op te eisen. Deze laatste is dan ook te zien in de projecten van de grassroots-organisaties. Binnen het netwerk en de structuur die deze organisaties uitzetten, kan de al bewuste burger zijn participatieve rol uitvoeren.

Hoofdstuk 3. De uitbreiding van het publieke domein in de virtuele ruimte

Het internet en de sociale media spelen een belangrijke rol in de verbreding van het veld dat hedendaagse kunst beslaat. Tegelijkertijd brengt het gebruik van het internet en de sociale media voor protestbewegingen globalisering en schaalvergroting teweeg, waardoor protestacties sneller en makkelijker op grote schaal bekendheid kunnen genereren. Waar vroeger groepen van gelijkgestemden vanwege hun locatie, interessegebied, werk of studie bij elkaar konden komen om actie te voeren, kan tegenwoordig via het internet een massa van anonieme individuen gevormd worden die voor hetzelfde willen strijden.¹¹⁴ Actiegroep Avaaz, die aanwezig was tijdens de top met de projecten *Marching Shoes* en *Wanted*, noemt deze technologische ontwikkeling een van de belangrijkste hulpmiddelen voor de uitbreiding van hun beweging. Op de website omschrijft het collectief de voordelen van het internet voor het organiseren van acties als volgt: “Het online netwerk van Avaaz kan dienen als een megafoon die aandacht vestigt op nieuwe problemen; een bliksemafleider die algemene bezorgdheid in een doelgerichte campagne kanaliseert; een brandweerwagen die alert reageert op een plotseling noodgeval en een stamcel die groeit naar de vorm van welke actie er dan ook nodig is.”¹¹⁵

Een onderzoek naar drie grote protestgolven van de onderzoekers Marco T. Bastos, Dan Mercea en Arthur Charpentier van City University London, wijst uit dat er een relatie is tussen activiteit op sociale media en demonstraties in de echte wereld.¹¹⁶ Een stijging in het aantal Tweets en Facebookberichten loopt volgens de onderzoekers parallel aan een toename van demonstraties op straat.¹¹⁷ Hieruit blijkt dat er een belangrijke rol is weggelegd voor de sociale media in het organiseren van protesten in de echte wereld. Het internet zorgt er ook voor dat maatschappelijke problemen vanuit een globaal perspectief gezien kunnen worden. De wereldburger kan tegenwoordig zien dat maatschappelijke problemen niet ophouden bij de landsgrens en kan zich via het internet organiseren tot een globale tegenbeweging.¹¹⁸ Tijdens de klimaatop benadrukten milieuactivisten dit wereldbeeld. Zij wezen erop dat klimaatverandering een wereldwijd probleem is, waarbij acties van één land invloed kunnen hebben op het klimaat in een land aan de andere kant van de aarde.¹¹⁹

---

¹¹⁴ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 58.

¹¹⁵ Avaaz <<https://secure.avaaz.org/nl/about.php>> (6 mei 2016).

¹¹⁶ De door Bastos, Mercea en Charpentier onderzochte protestgolven zijn: De Occupy-beweging die zich in 2011 vanuit New York over meer dan tachtig landen verspreidde, de Revolta do Vinagre, een serie van opstanden in 2013 in Brazilië waarbij activisten kritiek leverden op de slechte sociale voorzieningen in het land en de 15 mei-beweging in 2011, waarbij in Spanje geprotesteerd werd tegen economische ongelijkheid.

¹¹⁷ Marco T. Bastos, Dan Mercea en Arthur Charpentier, ‘Tents, Tweets and Events: The Interplay between Ongoing Protest and Social Media’ in: *Journal of Communication* 65 (2015), pp. 320-350.

¹¹⁸ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 59.

¹¹⁹ David Cipler, ‘Whose lives matter? A crisis of solidarity at the climate talks in Paris’, *Truthout* 10 december 2015. Bron: <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33983-whose-lives-matter-a-crisis-of-solidarity-at-the-climate-talks-in-paris>> (31

3.1 De virtuele ruimte als onderdeel van het kunstproject

Voor de kunstwereld betekende de komst van het internet volgens Weibel dat het speelveld van de kunstenaar uitbreidde. Nadat de kunstenaar in de twintigste eeuw de overstap maakte van de representatieve verbeelding naar de echte ruimte, kan de kunstenaar van de eenentwintigste eeuw ook de virtuele ruimte tot zijn domein rekenen.¹²⁰ Zo is bij het, in het vorige hoofdstuk omschreven, project *Climate Games* van de groep Labofii de virtuele ruimte onderdeel geworden van het kunstproject. Het kunstproject bestond uit een online spel waarbij via het internet acties in de echte wereld werden georganiseerd. Actievoerders over de hele wereld konden meedoen aan het spel, waarbij ze creatieve acties in de echte wereld uitvoerden en deze acties en hun locatie op het internet bekend maakten aan hun medespelers. Door het aangeven van de eigen locatie en het aangeven van de locatie van politie en beveiliging op een online wereldkaart konden de spelers elkaar helpen om de vaak illegale acties uit te voeren zonder opgepakt te worden. Het internet was zodoende niet alleen een hulpstuk om op te roepen tot actie, maar een onmisbaar onderdeel van het spel. De actie in de echte wereld kon niet bestaan zonder de virtuele wereld en andersom.

Labofii gebruikte het internet tevens om de protestbeweging rondom de klimaattop te laten groeien. Voor de klimaattop werd het originele concept van *Climate Games*, dat in 2014 door het actienetwerk GroenFront! werd bedacht, verder ontwikkeld en opgeschaald. Toen GroenFront! de *Climate Games* in 2014 organiseerde in Amsterdam speelden ongeveer tweehonderd activisten mee met het spel. Nadat Labofii de organisatie van het spel overnam en met behulp van kunstenaars, activisten, hackers en gamedesigners een online platform voor het spel creëerde, konden veel grotere aantallen activisten en kunstenaar-activisten van over de hele wereld via het internet meedoen aan het spel.¹²¹ De parallelle ontwikkeling van performatieve, interactieve en participatieve kunst en het groeiende globale activisme dat Weibel beschrijft, lijkt in *Climate Games* perfect te zijn versmolten tot het kunstenaar-activisme.

3.2 De virtuele ruimte als middel om het kunstproject in context te plaatsen

De kunstenaar-activisten van Brandalism gebruikten het internet op een andere manier dan de organisatoren van de *Climate Games*. Het internet en de nieuwe media waren in tegenstelling tot de *Climate Games*, geen onderdeel van het kunstwerk, maar een gereedschap om bekendheid te geven aan de actie en om het project te profileren als onderdeel van een netwerk van activisten. Tekenend voor deze manier van het gebruiken van de sociale media is het feit dat Brandalism geen

---

mei 2016).

¹²⁰ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 55.

¹²¹ Climate Games <<https://www.climategames.net/en/press>> (23 april 2016).

noemenswaardige Facebookpagina heeft, maar wel veel gebruik maakt van Twitter.¹²² Facebook wordt vaak gebruikt voor de aankondiging en organisatie van een evenement en dient zodoende als aansporing om mee te doen aan een actie. Twitter wordt eerder gebruikt als instrument voor de verslaggeving van een evenement en pas ingezet als de actie al aan de gang is. Vanwege de illegaliteit van de acties van Brandalism was het niet mogelijk om de actie al voor aanvang op het internet aan te kondigen, vandaar dat het eerste bericht van de actie pas op Twitter verscheen op 28 november 2015, het moment dat alle posters hingen.¹²³ Twitter werd door Brandalism niet enkel gebruikt als middel om de actie bekend te maken, maar ook om deze in te bedden in het netwerk van kunstenaar-activisten dat actief was tijdens de klimaattop. In meer dan tweehonderd berichten tweette en retweette de actiegroep berichten over de klimaattop. Op hun Twitteraccount creëerden de kunstenaar-activisten van Brandalism zelf de context waarin het kunstproject verscheen: ze refereerden aan andere kunstprojecten zoals *Ice Watch* en *Climate Games*, publicaties van bekende activisten als Naomi Klein en Bill McKibben en nieuwsberichten over de klimaattop. Zodoende profileerde Brandalism zich via Twitter als een gelijkwaardig onderdeel in het discours rondom politieke en maatschappelijke kwesties.

3.3 De virtuele ruimte als presentatieruimte

De manier waarop Brandalism zich online profileerde als onderdeel van het debat rondom de klimaattop is vrijwel tegenovergesteld aan de manier waarop de Deens-IJslandse kunstenaar Olafur Eliasson het internet gebruikte. Eliasson gebruikt het internet veeleer ter promotie van zijn eigen werk en visie. Op 3 december 2015 plaatste Eliasson een veelzeggend statement van politicus François Zimeray op zijn Facebookpagina, waarin Zimeray stelt dat woorden alleen vaak waardeloos zijn, terwijl kunst alles kan zeggen.¹²⁴ Op zijn Facebookpagina postte Eliasson tijdens de klimaattop dan ook slechts negen berichten over *Ice Watch*, waarvan het overgrote deel bestaat uit foto's van het kunstwerk en filmpjes van het maakproces. Eliasson gebruikte de sociale media dus niet om zijn werk in te bedden in het netwerk van kunstprojecten dat ontstond tijdens de klimaattop. In de echte wereld deed hij dat overigens ook niet: er stond geen bordje met uitleg bij het werk. Eliasson hecht aan een zekere mate van abstractie waardoor een discussie uitgelokt kan worden die door het maken van een statement wellicht niet tot stand kan komen. Hij zegt hierover: “[...] om een complex systeem als de openbare ruimte of de verandering van het klimaat te begrijpen, moeten we inzien hoe betekenisvol het is om een ervaring te delen zonder dat we op één lijn staan. [...] Voor- en tegenstanders van maatregelen met betrekking tot het klimaat zullen elkaar ontmoeten en bij het

---

¹²² Twitter <<https://twitter.com/brandalismuk>> (28 maart 2016).

¹²³ Twitter <<https://twitter.com/BrandalismUK/status/670591432596570112>> (28 maart 2016).

¹²⁴ Facebook, Studio Olafur Eliasson, bericht van 3 december 2015. Bron:

smeltende ijs met elkaar in discussie gaan.”¹²⁵ Op de website van *Ice Watch* is te zien dat hij zijn werk zelfs niet inbedde in het kader van de klimaatop: op de website werd op geen enkele manier aandacht gegeven aan de politieke zaken rondom klimaatverandering.¹²⁶ Nogmaals wordt duidelijk dat Eliasson zich met zijn werk niet op een politieke manier wil uiten. Het kunstwerk moet voor zichzelf spreken en is voor Eliasson een manier om mensen op een andere manier te laten nadenken over klimaatverandering, maar niet een manier om het politieke en economische systeem te veranderen.

Het onderscheid tussen de kunstenaars die behoren tot wat McKee het kunstsysteem noemt en de kunstenaars die zichzelf buiten het systeem opstellen is te zien in hun gebruik van sociale media. Een kunstenaar als Eliasson stelde zich met zijn werk en gebruik van sociale media op politiek gebied vrij neutraal op. Zijn werk had een maatschappelijk geëngageerde boodschap, maar hoorde te zeer bij het kunstsysteem om gezien te worden als kunstenaar-activisme. De grassroots-organisaties als Labofii, Tools for Action en Avaaz gebruikten het internet als een democratiserende macht die individuen bij elkaar kan brengen in de strijd tegen de heersende machtsstructuur. Via het internet wordt de strijd voortgezet: ook na de klimaatop in Parijs wordt via de website en sociale media opgeroepen tot het ondernemen van nieuwe acties.

Uit het voorgaande blijkt dat kunstenaar-activisten tijdens de klimaatop zowel in de echte wereld als de virtuele ruimte een belangrijke rol hadden in de organisatie van de protesten rondom de klimaatop en ook in de vorm die deze protesten aannamen. Specifiek de rol van organisator zorgde ervoor dat de kunstenaar invloed had op de publieke opinie die ter plekke in Parijs gevormd werd. In zijn rol van organisator bepaalde de kunstenaar waar, wanneer en hoe het debat gevoerd werd. Daarbij had hij invloed op de inhoud van dat debat door middel van het geven van workshops, organiseren van lezingen, het uitnodigen van sprekers en het formuleren van standpunten. Zo heeft de kunstenaar-activist zich tijdens de klimaatop geprofileerd als verbindend element tussen kunst en maatschappij. Deze verbinding zet hij zowel tijdens als na de klimaatop voort, door zijn werk via het internet en de sociale media in te bedden in de hedendaagse politieke en maatschappelijke context en door het internet en de sociale media als hulpstukken te gebruiken om zijn bereik te vergroten.

<<https://www.facebook.com/studioolafureliasson/?fref=ts>> (27 maart 2016).

¹²⁵ Van der Lint 2015 (zie noot 98).

¹²⁶ Ice Watch Paris <<http://icewatchparis.com/>> (27 maart 2016).

Hoofdstuk 4. Kunst en activisme in de media

Volgens McKee heeft de dialectiek tussen kunst en het leven na Occupy nieuwe intensiteit gekregen.¹²⁷ Ook tijdens de klimaattop is te zien dat kunstenaar-activisten een nieuwe, intense verbinding maakten met de maatschappij, door zich buiten de gevestigde systemen van de kunstwereld te begeven en zich op te werpen als bedenker, organisator en uitvoerder van protestacties. Deze verbinding met de maatschappij die de kunstenaar-activisten in Parijs legden, hebben ze ook in de virtuele ruimte, via de sociale media, doorgevoerd. De kunstenaar-activisten gebruikten tijdens de klimaattop het internet en de sociale media om hun actie bekendheid te geven, in te bedden in de maatschappelijke context en ter vergroting van de protestbeweging. Ook berichtgeving in de reguliere media zou voor de kunstenaar-activisten een manier kunnen zijn om naar buiten te treden met hun werk en een nog groter publiek te bereiken. Waar via de sociale media vaak vrienden en gelijkgestemden worden bereikt, kan een bericht over activistische kunst dat opgenomen wordt in de reguliere media ook een toevallige lezer bereiken. Zo kan niet alleen een groter publiek in aanraking komen met de kunstwerken, maar ook een meer divers publiek. Volgens McKee was de aanwezigheid van de media, zowel de door de activisten gebruikte sociale media als de reguliere media, essentieel voor de verspreiding van de standpunten en de astronomische groei van de Occupy-beweging.¹²⁸ Om de invloed van de acties van kunstenaar-activisten te vergroten, kan het dus van belang zijn dat hun acties en standpunten opgenomen worden in berichtgeving van reguliere media.

Met dit receptieonderzoek wordt geanalyseerd welk beeld de media schetsen van deze vrij nieuwe vorm van protestkunst. Is de nieuwe verbinding die kunstenaar-activisten tijdens de klimaattop en via de sociale media aangingen met de maatschappij terug te zien in de berichtgeving in reguliere media? Voor dit onderzoek is een selectie van meer dan driehonderd artikelen geanalyseerd, die rondom de klimaattop in kranten en tijdschriften verschenen. Ten eerste wordt besproken op welke manier 'gewone' activisten, die actief waren tijdens de klimaattop, in de media worden geprofileerd. Daarna wordt het beeld dat de media schetsen van de kunstenaar-activisten hiermee vergeleken. Vervolgens wordt het beeld dat tijdens de klimaattop in de media van de kunstenaar-activisten geschetst werd, gekoppeld aan eerder onderzoek naar de beeldvorming van (kunstenaar-)activisme in de media.

4.1 De profilering van de activisten van de klimaattop in de media

In de berichtgeving rondom de klimaattop is een groot verschil te zien in de wijze waarop de

---

¹²⁷ McKee 2016 (zie noot 7), p. 32.

onderzochte linkse tijdschriften *Jacobin* en *Truthout* berichtgeven over het activisme ten tijde van de klimaatop, en de manier waarop de mainstream kranten en tijdschriften dat doen. De artikelen in linkse tijdschriften worden vaak geschreven door mensen die onderdeel zijn van activistische bewegingen, zo schreef mensenrechtenactiviste Bianca Jagger voor *Truthout* en activiste Naomi Klein voor *Jacobin*.¹²⁹ Er is dan ook veel aandacht voor de standpunten van de milieuactivisten in deze tijdschriften: de standpunten worden uitgebreid beschreven en in de context van de politiek, wetenschap en economie en gekoppeld aan andere maatschappelijke problematiek, zoals vluchtelingenstromen, ongelijkheid en imperialisme. Ook zijn deze berichten vaak beduidend langer dan de artikelen in de onderzochte kranten. In de kranten worden veel korte berichten geschreven over het nieuws van de dag. Het onderwerp klimaatverandering wordt vaak gekoppeld aan een uitspraak die een politicus op de klimaatop die dag deed, of aan de inhoud van de discussie die op die dag gevoerd wordt. Standpunten van milieuactivisten worden veeleer gekoppeld aan nieuwsfeiten als schermutselingen met de politie of het verbod op demonstraties. In de korte artikelen is vaak geen plaats om de activisten door middel van onderbouwde standpunten ook als onderdeel van het debat te profileren. Door het koppelen van protestacties van activisten aan ordeverstoringen en de weinige ruimte die er is om hun standpunten te onderbouwen, kan een negatief beeld van de activist ontstaan.

Echter, ook in langere achtergrondartikelen in mainstream tijdschriften en kranten wordt het standpunt van de activisten regelmatig niet op een objectieve wijze beschreven en goed onderbouwd. Het artikel 'Wij? Een droomwereld?; De klimaatop in Parijs' van Jaap Tielbeke in *De Groene Amsterdammer* is hier een voorbeeld van.¹³⁰ Het artikel geeft een compleet beeld van de maatschappelijke discussie rondom klimaatverandering door het belang van de klimaatop te bespreken en standpunten van zowel academici en politici, als activisten te noemen. Toch wordt de activist in het artikel, door het gebruik van het woord 'verstokte', geprofileerd als een rigide zonderling: "Zolang onze politici niet durven optreden tegen multinationals zijn we gedoemd, schreeuwt een verstokte activist." Hoewel het statement zeer relevant is en ook gemaakt zou kunnen worden door een activist van Brandalism, wordt het hier onderuit gehaald door het toe te schrijven aan een schreeuwende 'verstokte' activist.

Ook het woord 'radicaal' wordt door de media veelvuldig gebruikt om activisten te omschrijven. Dit is te zien in het artikel 'Zwaar bewaakt Parijs richt zich op klimaatop' van Peter

---

¹²⁸ McKee 2016 (zie noot 7), p. 103.

¹²⁹ Bianca Jagger, 'A state of emergency in France: draconian measures threaten civil liberties', *Truthout* 1 december 2015 en Naomi Klein, 'Taking climate change seriously', *Jacobin* 7 december 2015.

¹³⁰ Jaap Tielbeke, 'Wij? Een droomwereld?; De klimaatop in Parijs', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 50 (december).

Giesen in *De Volkskrant*.¹³¹ Het lijkt erop dat de auteur met dit woord een onderscheid aan probeerde te geven tussen gematigde activisten die hun schoenen op de Place de la République zetten en ‘radicale’ activisten die diezelfde schoenen gebruikten om mee naar de politie te gooien. Echter, aangezien er van beide soorten activisten geen goed onderbouwde standpunten beschreven worden, gaan ze op in één grote massa van ordeverstoringen.

Dat het minimaliseren van het belang van activistische standpunten ook op meer subtiële wijze voorkomt laat het artikel ‘A stunt by environmental activists targets climate doubters’, van Sewell Chan in *The New York Times* zien.¹³² Het artikel begint met de zin: “Besides their deadly serious purpose, the Paris climate talks are also an opportunity for elaborate displays of performance art.” Hier worden activistische kunstprojecten, in dit artikel performance art genoemd, vrijwel onopgemerkt toch als ondergeschikt gezien aan de ‘meer serieuze zaken’ die tijdens de klimaatop worden besproken.

4.2 De kunstprojecten van de klimaatop in de media

De kunstenaar-activisten worden over het algemeen op een andere manier besproken dan ‘gewone’ activisten. De kunstprojecten worden minder geassocieerd met radicaliteit en ordeverstoringen, maar eerder beschreven als een vreedzame manier van protesteren. Echter, hoewel de kunstprojecten op positievere wijze beschreven worden, lijkt het beeld dat in de media van de kunstprojecten wordt geschetst niet volledig. De verbinding die de kunstenaar-activisten tijdens de klimaatop en op sociale media maakten tussen kunst en maatschappij is in de voor deze scriptie onderzochte reguliere media niet goed terug te zien. Er zijn binnen dit onderzoek drie oorzaken aan te wijzen die ten grondslag liggen aan het incomplete beeld dat de media schetsen.

Ten eerste worden kunstenaar-activisten opvallend weinig besproken in de berichtgeving rondom de klimaatop. Binnen de voor deze scriptie onderzochte publicaties wordt in minder dan zeven procent van de onderzochte artikelen over de klimaatop een kunstwerk genoemd.¹³³ *Het Financieele Dagblad*, *Vrij Nederland* en de meeste van de kunsttijdschriften publiceren geen enkel

---

¹³¹ Peter Giesen, ‘Zwaar bewaakt Parijs richt zich op klimaat’, *De Volkskrant* 30 november 2015.

¹³² Chan 2015 (zie noot 77).

¹³³ In dit onderzoek is ten eerste in krantenbank LexisNexis gezocht naar artikelen over de klimaatop. Hier waren 820 artikelen te vinden die de klimaatop of de kunstprojecten als hoofdonderwerp hadden. Daarna zijn ook kunsttijdschriften en de blogs van de kranten onderzocht. Deze zijn vaak onoverzichtelijk waardoor het vrijwel onmogelijk is op te maken hoeveel berichten erin zijn verschenen. Daarna is de zoektocht uitgebreid en is via Google gezocht naar de titel van de krant in combinatie met de naam van het kunstproject. Ook dit leverde een aantal artikelen op die eerder niet op LexisNexis gevonden werden. Vanwege de onoverzichtelijkheid van de op internet verschenen artikelen is het echter alleen mogelijk om het verifieerbare aantal van 820 artikelen te gebruiken om een berekening te maken van het aantal in de media verschenen berichten over de kunstwerken. Met 55 berichten die verschenen zijn over kunst (hoewel soms, zoals in het geval van Avaaz niet benoemd als kunst of op negatieve wijze beschreven) levert een rekenom ((55/820)*100) op dat in zeven procent van de berichten kunst genoemd wordt. Wanneer ook de blogs en de kunsttijdschriften hadden kunnen worden opgenomen in de berekening zou de uitkomst flink lager zijn.

artikel over de kunst tijdens de klimaatop.¹³⁴

Ten tweede is in de berichtgeving over het werk van kunstenaar-activisten weinig ruimte voor goed onderbouwde standpunten: meestal is er slechts plaats voor één of twee citaten van een kunstenaar-activist. In een artikel in de Franse krant *Le Monde* wordt de uitgebreide persverklaring van Brandalism tot één statement gereduceerd: “La campagne sauvage de fausses publicités du collectif Brandalism visant à dénoncer ‘les mensonges’ des sponsors de la COP21 n’aura survécu que quelques heures après l’effet de surprise escompté, à l’ouverture du sommet.”¹³⁵ In het artikel van tweeduizend woorden wordt het doel van Brandalism ingekort tot ‘het ontmaskeren van de leugens van sponsors van de klimaatop’, waardoor de boodschap van Brandalism niet in de maatschappelijke context wordt geplaatst of onderbouwd.

Tevens kan het inkorten van een statement tot gevolg hebben dat het niet alleen weinig wordt onderbouwd, maar ook dat de inhoud ervan verandert. Zo is bijvoorbeeld in een ANP-bericht over de actie van Greenpeace, waarbij activisten een zon rondom de Arc de Triomphe creëerden, hun hele project beschreven in vijf zinnen. Dit zorgde ervoor dat het statement dat de activisten wilden maken in meerdere kranten verkeerd staat omschreven. “Dertig activisten klommen vrijdag de triomfboog op om op te roepen tot een ‘sterk klimaatakkoord en een duurzame toekomst’,” werd in *De Telegraaf* geschreven over de actie.¹³⁶ De kritiek op het Franse energiebeleid dat Greenpeace met de actie wilde uitdragen, was niet te lezen in het bericht. De ‘duurzame toekomst’ waar de activisten toe oproepen wordt in de krant niet onderbouwd met de oplossing die de activisten voor ogen hebben: het vervangen van fossiele brandstoffen door het gebruik van duurzame energie. Het citaat bestaat zodoende uit los zand, waardoor de lezer het belang van de actie waarschijnlijk niet zal inzien.

Ook kan het zijn dat de kunstenaar geen erkenning krijgt voor zijn standpunten. Zo wordt het project van Brandalism en de kritiek van de kunstenaar-activisten in het artikel ‘Dark film on fossil fuel lobbying to premiere at Paris climate talks’ in *The Guardian* beschreven, maar wordt Brandalism niet bij naam genoemd.¹³⁷ Door de geringe onderbouwing van de standpunten en de weinige verbanden die worden gelegd met de politiek, lijken de projecten van kunstenaar-activisten los te staan van de maatschappelijke discussie over klimaatverandering.

Ten derde worden berichten over de kunstprojecten tijdens de klimaatop vaak opgenomen in het kunstkatern van een krant of tijdschrift. Hierin worden wel berichten gepubliceerd waarin de

---

¹³⁴ Het tijdschrift *Vrij Nederland* publiceert niet over de kunst tijdens de klimaatop. Dit is opvallend aangezien er aan activisme wel aandacht wordt besteed door een activist die van Nederland naar Parijs liep een blog te laten schrijven. Ook vier van de vijf onderzochte kunsttijdschriften schrijven niet over de kunst tijdens de klimaatop.

¹³⁵ Jardonnet 2015 (zie noot 95). Vertaling naar het Nederlands, door auteur: “De wildplakcampagne met nepadvertenties van het collectief Brandalism, bedoeld om de ‘leugens’ van de sponsors van de klimaatop aan de kaak te stellen, is tijdens de klimaatop slechts tot enkele uren na het verrassingseffect blijven hangen”.

¹³⁶ Anoniem, ‘Greenpeace verft zon rond Arc de Triomphe’, *De Telegraaf* 11 december 2015.

kunstenaar-activisten vrij uitgebreid aan het woord komen, maar worden hun statements meestal niet gekoppeld aan nieuws over de klimaatconferentie zelf. Ook dit lijkt ervoor te zorgen dat de verbinding die de kunstenaar-activisten tijdens de klimaattop maakten tussen kunst en maatschappij, niet in de onderzochte media terug te zien is. Binnen het kunstkatern wordt kunst meestal besproken binnen een cultureel discours en niet als actieve speler in maatschappelijke vraagstukken. Er worden bijvoorbeeld in berichten over de kunstwerken vrijwel nooit andere experts, wetenschappers, politici of activisten aan het woord gelaten. Zo worden in het artikel 'Not the Paris climate talks: pictures worth a thousand words' in *The Guardian*, de kunstwerken van The Beehive Design Collective en de Deense kunstenaar Jens Galschiøt uitgebreid besproken.¹³⁸ Daarnaast is in het bericht ook plaats voor een algemeen beeld van de rol van de grassroots-organisaties tijdens de klimaattop. Hoe uitgebreid en zorgvuldig het artikel ook is over de inhoud en het doel van de werken, ze worden niet besproken in referentie tot standpunten van andere experts of zaken die besproken werden tijdens de klimaattop.

Zelfs als een artikel in zijn geheel gericht is op één kunstproject kan het zijn dat het standpunt van de kunstenaar niet in het bericht wordt opgenomen. Dit is bijvoorbeeld het geval in het artikel 'Klimaatrapport als leesvoer voor de plee' dat in *Het Parool* verscheen.¹³⁹ Hier wordt het project *Give A Shit* van Teresa Borasino beschreven. Het artikel geeft achtergrondinformatie over de kunstenaar, zoals haar opleiding en de galerie waarvoor ze werkt. Het beschrijft ook het plaatsen van de wc-rollen. Daarnaast staat er dat Borasino het IPCC-rapport op de toiletrollen liet drukken, maar de inhoud van het rapport en wat het verband is met het project van Borasino worden niet benoemd. De enige inhoud die de krant aan het project geeft wordt gevat in één vraag: "Wie heeft schijt aan de opwarming van de aarde?"¹⁴⁰ Een loze kreet wanneer de inhoud van het project verder niet wordt aangestipt.

Opvallend is dat ook het links-activistische tijdschrift *Truthout* vrijwel alle kunstprojecten die het bespreekt samenvoegt in één artikel.¹⁴¹ In dit artikel wordt, meer dan in alle andere onderzochte artikelen, het standpunt van de kunstenaar-activisten op gelijke voet gesteld met standpunten van bijvoorbeeld activiste Naomi Klein, wetenschapper Brian Tokar, klimaatexpert Pablo Solón en zelfs de paus. Het is een artikel dat zich voornamelijk richt op grassroots-organisaties, zoals Tools for Action en Labofii, waardoor de lezer een beeld krijgt van de kunstenaar-organisator en het belang van zijn visie binnen het netwerk van het activisme. Juist daarom is het vreemd dat de kunstenaar-activist

---

¹³⁷ Emma Howard, 'Dark film on fossil fuel lobbying to premiere at Paris climate talks', *The Guardian* 4 december 2015.

¹³⁸ Simms 2015 (zie noot 65). In bijlage 1 is een beschrijving van het werk van Jens Galschiøt (pp. 26-27) en The Beehive Design Collective (pp. 6-7) te vinden.

¹³⁹ Jan Pieter Ekker, 'Klimaatrapport als leesvoer op de plee', *Het Parool* 25 november 2015.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ T.J. Demos, 'Playful protesters use art to draw attention to inadequacy of Paris Climate Talks', *Truthout* 13 december 2015.

geen plaats krijgt in de verdere berichtgeving van *Truthout* over de klimaattop.

Ook het interview met Olafur Eliasson dat *De Groene Amsterdammer* publiceerde is een voorbeeld van het bespreken van een kunstwerk zonder de politieke en maatschappelijke context te benoemen.¹⁴² In het interview vertelt Eliasson over meerdere werken die te maken hebben met het klimaat, waaronder *Ice Watch*, dat hij installeerde tijdens de klimaattop. De klimaattop wordt in het interview wel genoemd, maar er wordt niet uitgelegd waarom de top gehouden werd, wat er besproken werd, wie er bij aanwezig waren en wat een klimaatakkoord zal betekenen voor de wereld. *Ice Watch* wordt dus enkel besproken in de context het eigen oeuvre en de visie van Eliasson op klimaatproblematiek. In het geval van een geëngageerde kunstenaar als Eliasson, die met zijn werk binnen het door McKee beschreven kunstsysteem valt, is het echter begrijpelijk dat het werk niet binnen zijn politieke context besproken wordt. In tegenstelling tot de activistische grassroots-organisaties presenteerde Eliasson zijn werk zelf op straat en via sociale media ook niet als onderdeel van het politieke debat. Dat *Ice Watch* ook in de reguliere media los van zijn context wordt gepresenteerd sluit dus aan bij de visie en werkwijze van de kunstenaar.

Meer nog dan in de voorgenoemde berichtgeving over de klimaattop, is een scheiding te zien tussen kunst en maatschappij in de berichtgeving van de onderzochte kunsttijdschriften. Waar kranten en tijdschriften, zij het vaak in een apart katern, in ieder geval kunst opnemen in hun berichtgeving, reppen de meeste kunsttijdschriften met geen woord over de kunst die gemaakt werd tijdens de klimaattop. Weibel noemt de kunstenaar-activist het nieuwe soort kunstenaar van de eenentwintigste eeuw en in de afgelopen jaren is het discours rondom dit soort kunst enorm gegroeid.¹⁴³ Het lijkt er echter op dat de kunstenaar-activist ook in de kunstwereld nog een te onbekend begrip is, waardoor er geen aandacht aan wordt besteed. Enkel *The Art Newspaper* publiceert twee berichten over de kunstwerken, de vier andere onderzochte kunsttijdschriften publiceren geen enkel bericht over de klimaattop. De kunstwerken waar *The Art Newspaper* over publiceert zijn de werken van Olafur Eliasson, Tomas Saraceno, Shepard Fairey, Andrea Polli en de film *Exit* (2008-2015) van Diller Scofidio en Renfro.¹⁴⁴ Geen van deze werken zijn gemaakt door de kunstenaar-activist of de grassroots-organisaties die Weibel en McKee beschrijven.

Over het geheel genomen is er weinig verschil te zien in hoe vaak en op welke manier de kunstenaar-activisten van grassroots-organisaties en de geëngageerde kunstenaars van ArtCOP21 in de media zijn opgenomen: activistische projecten worden in het geheel aan onderzochte artikelen 34 maal genoemd en geëngageerde projecten 38 maal. De projecten van het activistische collectief

---

¹⁴² Van der Lint 2015 (zie noot 98).

¹⁴³ Weibel 2014 (zie noot 9), p. 57.

¹⁴⁴ Hannah McGivern en Javier Pes, 'Ambassador backs Eliasson's Ice Watch to go ahead in Paris', *The Art Newspaper* 19 november 2015. Hannah McGivern en Julia Michalska, 'UN climate change conference: Paris's hottest art projects', *The Art Newspaper* 30 november 2015. In bijlage 1 wordt het werk van Eliasson (pp. 22-23), Saraceno (pp. 38-39), Fairey (pp. 36-

Brandalism en de geëngageerde kunstenaar Eliasson worden met respectievelijk acht en twaalf keer het meest opgenomen in de berichtgeving. De overige 28 onderzochte projecten kwamen per project tussen de nul en zes keer voor in de onderzochte media. Hoewel de verwachting zou kunnen zijn dat de projecten van geëngageerde kunstenaars toegankelijker en mediagenieker zouden zijn, vanwege hun minder uitgesproken politieke boodschap, blijkt uit dit onderzoek dus niet dat deze projecten vaker worden opgenomen in de media dan de activistische kunstwerken. Ook in de manier waarop de kunstprojecten opgenomen zijn in de media is weinig verschil aan te merken tussen beide soorten projecten. Voor beide soorten kunstenaars was weinig ruimte om een statement te geven en wanneer die ruimte er wel was werden deze statements vaak niet onderbouwd door verbindingen te leggen met andere activiteiten en experts.

Dat het ook anders kan bewijzen Arthur Neslen en Emma Howard met het artikel 'Paris climate summit: Survey reveals 'greenwash' of corporate sponsors' in *The Guardian*.¹⁴⁵ In dit artikel wordt het standpunt van Brandalism opgenomen in een kritisch bericht over de invloed van multinationals op de klimaatconferentie. In het artikel is evenveel aandacht voor het standpunt van de kunstenaar-activisten als voor de standpunten van wetenschappers en politici, waardoor de kunstenaar-activisten geprofileerd worden als een gelijkwaardig onderdeel van het debat. Dit bericht is echter een vreemde eend in de bijt: van alle berichten in reguliere kranten is dit het enige bericht dat de kunstenaar-activist opneemt in een discussie over politieke kwesties en hem ook gelijk stelt aan andere spelers in het politieke veld.

4.3 Beeldvorming in de media

Uit dit receptieonderzoek blijkt dat de onderzochte media in hun berichtgeving over de kunst tijdens de klimaatop geen duidelijk beeld gaven van de rol die de kunstenaar-activist speelde in het maatschappelijke debat tijdens de top. Dit is opmerkelijk, omdat de kunstenaar-activist een belangrijke rol speelde in de organisatie van het debat rondom klimaatverandering en veel invloed had op de inhoud ervan. De verbinding die de kunstenaar-activist maakte tussen kunst en maatschappij tijdens de klimaatop is in de media niet goed in beeld gebracht.

De resultaten van dit receptieonderzoek vertonen opvallende gelijkenissen met de uitkomsten van een onderzoek van James Winter, professor communicatiewetenschappen aan de universiteit van Windsor, en schrijver Jeffery Klaehn, naar de wijze waarop de media relevante thema's, spelers en stemmen van protestbewegingen opnemen in hun berichtgeving.¹⁴⁶ In hun essay getiteld 'The propaganda model under protest' beschrijven Winter en Klaehn op welke wijze de

---

37), Polli (pp. 54-55) en de film *Exit* (pp. 42-43) beschreven.

¹⁴⁵ Neslen en Howard 2015 (zie noot 19).

¹⁴⁶ James Winter en Jeffery Klaehn, 'The Propaganda Model under Protest', in: Jeffery Klaehn (red.), *Filtering the News*.

protesten tijdens de Organization of American States bijeenkomst in Canada opgenomen werden in het nieuws.¹⁴⁷ Zij constateerden dat kunstenaar-activisten vaak alleen met een kort statement werden geciteerd, waarbij de relatie van het activistische standpunt tot politieke kwesties ver te zoeken was. Door activistische standpunten niet te onderbouwen met serieuze analyse en achtergrondinformatie creëerden de media volgens Winter en Klaehn de impressie dat activisten niets anders dan radicalen zijn.¹⁴⁸ Met hun essay onderzochten Winter en Klaehn of het propagandamodel dat Edward S. Herman en Noam Chomsky beschreven in *Manufacturing Consent: The political economy of the mass media* van toepassing was op de berichtgeving over protesten.¹⁴⁹ Het propagandamodel dat Herman en Chomsky beschrijven houdt in dat er vijf 'filters' zijn in het publicatieproces waar een verhaal doorheen gaat voor het in het nieuws verschijnt.¹⁵⁰ Deze filters, bijvoorbeeld het belang van de eigenaar van de media, of het belang van adverteerders, zorgen ervoor dat de reguliere media verspreiders zijn van ideeën, waarden en perspectieven die bestaande patronen van macht in stand houden. Hierdoor is de berichtgeving volgens Herman en Chomsky niet objectief: partijen die tegen de heersende machtsstructuur ingaan worden onderbelicht, verkeerd geciteerd of worden in zijn geheel niet opgenomen in de berichtgeving.¹⁵¹

Dit is wellicht ook een verklaring voor de minimale aandacht die er in de reguliere media is voor de standpunten van kunstenaar-activisten tijdens de klimaatop. Er lijkt in kranten en tijdschriften weinig ruimte en aandacht te zijn voor de belangrijke rol die kunst had in het maatschappelijke debat dat ontstond tijdens de klimaatop. Ook tijdens de klimaatop werden de kunstenaar-activisten in de media onderbelicht, werden hun standpunten verkeerd omschreven of niet gekoppeld aan hun maatschappelijke context. Hoewel de verbinding die de kunstenaar-activisten met de maatschappij hadden niet goed weergegeven werd in de media, is het duidelijk dat de kunstenaar-activisten op straat en op het internet wél kanalen hebben gevonden om de publieke opinie te beïnvloeden en grote groepen mensen aan te zetten tot actie.

Essays on Herman and Chomsky's Propaganda Model, Montréal/New York/London 2005, pp. 164-186.

¹⁴⁷ Ibid. p. 164.

¹⁴⁸ Ibid., pp. 177-178.

¹⁴⁹ Edward S. Herman en Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The political economy of the mass media*, New York 2002.

¹⁵⁰ De filters die Herman en Chomsky benoemen zijn: eigendom (komt het verhaal overeen met de belangen van de eigenaren van de media?), reclame (komt het verhaal overeen met de belangen van adverteerders?), de bron (komt het verhaal vanuit de regering of andere belangrijke spelers in het veld?), 'flak' (kan het verschijnen van het verhaal tegengewerkt worden door belanghebbenden?) en ideologie (ondersteunt het verhaal politieke en economische belangen?).

¹⁵¹ Herman en Chomsky 2002 (zie noot 149), pp. 1-2.

Conclusie

Het kunstlandschap dat zich verenigde rondom de klimaatop in Parijs bestond uit een breed scala van kunstprojecten. In deze scriptie is door middel van een steekproef van dertig kunstprojecten in kaart gebracht welke strategieën kunstenaars gebruikten om de publieke opinie te beïnvloeden, hoe de inhoud van de kunstprojecten werd overgebracht en welke vorm de kunstprojecten aannamen. Uit dit onderzoek is gebleken dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen geëngageerde kunstprojecten die de toeschouwer op een andere manier lieten nadenken en activistische kunstprojecten die de toeschouwer op een andere manier lieten handelen. Beide soorten projecten hadden als doel klimaatverandering inzichtelijk te maken en ruimte te creëren voor het debat over de oplossingen ervoor. Het inhoudelijke verschil tussen de kunstprojecten lag in het aanwijzen van de oorzaak van klimaatverandering en de manier waarop gezocht werd naar een oplossing ervoor. Waar de representatieve en esthetische kunstprojecten het publiek op zijn persoonlijke verantwoordelijkheid aanspraken, zochten activistische kunstprojecten de oplossing van klimaatverandering voornamelijk in een verandering van het politieke en economische systeem. Ook de strategie die de kunstenaars kozen en de vorm van de projecten verschilde. De kunstenaar-organisator zorgde door het creëren van fysieke en virtuele platforms voor het verlagen van de drempel tot het ondernemen van actie. Door het creëren van een netwerk met een open karakter en het oproepen tot samenwerking en participatie te combineren met een creatieve, inspirerende en vreugdevolle ambiance zorgden de kunstenaar-organisatoren ervoor dat het voeren van actie aantrekkelijk en toegankelijk werd en het tegengeluid groeide. Andere kunstenaars zochten minder naar samenwerking en participatie, maar lieten hun werk voor zich spreken. Deze projecten hadden contemplatie en bewustwording tot doel. Door middel van het inzichtelijk maken van de gevolgen van klimaatverandering lieten zij de toeschouwer op een andere manier kijken naar de kwestie en daarna wellicht de eerste stappen zetten in de richting van het ondernemen van actie in het eigen leven.

De inventiviteit en creativiteit van de kunstenaars in combinatie met de durf van de activisten zorgde ervoor dat er, ondanks het samenscholingsverbod, een tegengeluid te horen was tijdens de klimaatop. Zodoende waren de kunstenaar-activisten tijdens de klimaatop een belangrijk verbindend element tussen kunst en maatschappij. Zowel ter plaatse in Parijs als via het internet en de sociale media heeft de kunstenaar-activist bijgedragen aan de bewustwording van de klimaatproblematiek en een netwerk gecreëerd waardoor iedereen die dat wilde actie kon ondernemen. Aan het gebruik van sociale media was te zien dat de strategieën die kunstenaars in werkelijkheid hanteren vrijwel naadloos overgingen in de virtuele wereld. De kunstenaar-organisator

creëerde zowel via internet als in de echte wereld een platform om een zo groot mogelijke groep mensen te mobiliseren en aan te zetten tot creatieve protestacties. Activistische collectieven zoals Brandalism gebruikten de publieke en de virtuele ruimte om hun boodschap over te brengen en zich in te bedden in een netwerk van activisten, experts en participatieve burgers. Geëngageerde kunstenaars lieten hun werk zowel in de echte als de virtuele wereld voor zich spreken, zonder de connectie aan te gaan met een maatschappelijke beweging.

Het receptieve onderzoek heeft inzicht gegeven in het beeld dat de media schetsten van de kunstprojecten. De belangrijke rol die de kunstenaar-activist had in het maatschappelijke debat over klimaatverandering kwam in de berichtgeving in de media niet duidelijk naar voren. Dit werd veroorzaakt door verschillende aspecten in de berichtgeving over de kunstprojecten in de media.

Ten eerste werd in de berichtgeving over de klimaatopvallend weinig geschreven over de kunstprojecten. In minder dan zeven procent van de verschenen artikelen werd een kunstproject genoemd. Ten tweede werd in de berichten die verschenen over de kunstprojecten inhoudelijk geen koppeling gemaakt met de maatschappelijke beweging waarin ze ontstonden, of met de maatschappelijke en politieke discussie waar ze onderdeel van uitmaakten. Hoewel de kunstprojecten in de media op iets meer sympathie konden rekenen dan activistische acties, door ze te omschrijven als vreedzame protesten, was voor de boodschap van de kunstenaars net zo weinig plaats als voor die van de activisten. De statements van de kunstenaar-activisten werden vaak in slechts één of twee zinnen weergegeven, waardoor de inhoud en onderbouwing verloren ging. Door de geringe ruimte die er was voor onderbouwing en verdieping leken de kunstprojecten in de media los te staan van hun maatschappelijke context. Ten derde werden zowel geëngageerde kunstprojecten als de projecten van de kunstenaar-activist, in de meeste gevallen opgenomen in het kunstkatern van kranten. Het in een apart katern plaatsen van kunst past meer bij de geëngageerde kunstenaars die hun werk niet inzetten als onderdeel van een maatschappelijke beweging, dan bij de kunstenaar-activist, die zowel persoonlijk als met zijn werk een verbindend element is tussen kunst en maatschappij. In kunstkaternen werden de kunstwerken en hun makers vooral beschreven binnen het kunstdiscours en werden de kunstenaar-activisten niet aan de lezer voorgesteld als onderdeel van een maatschappelijke beweging. Ook in kunsttijdschriften werden de kunstwerken niet gekoppeld aan hun maatschappelijke context. In de meeste kunsttijdschriften werden geen berichten gepubliceerd over de activistische kunstwerken die gemaakt werden voor de klimaatop. Enkel *The Art Newspaper* publiceerde twee berichten over de kunstwerken, maar publiceerde niets over de projecten van grassroots-organisaties die werkzaam waren buiten het door McKee beschreven kunstsysteem. Op deze manier lijkt in de media het beeld te ontstaan dat de kunstprojecten los stonden van de maatschappelijke problematiek die besproken werd tijdens de klimaatop, terwijl het

werk van de kunstenaar-activisten in werkelijkheid een belangrijk verbindend element was tussen kunst en maatschappij.

Een andere opvallende uitkomst van dit onderzoek is dat in de berichtgeving van de media voor zowel geëngageerde projecten als activistische projecten evenveel plaats was. Zowel over de kunstprojecten die werden gemaakt door organisaties die buiten het door McKee beschreven kunstsysteem vielen, als voor de kunstwerken die in opdracht van instituten van het kunstsysteem werden gemaakt, werden berichten gepubliceerd. Hoewel naar aanleiding van het propagandamodel van Herman en Chomsky wellicht te verwachten was dat activistische projecten die kritisch waren over het politieke systeem minder opgenomen zouden worden in de berichtgeving over de klimaatop, is dat uit dit onderzoek niet gebleken. Het onderscheid in het aantal berichten dat verscheen over geëngageerde projecten en activistische projecten en de manier waarop deze werden besproken, was vrijwel miniem.¹⁵² Hoewel de beide soorten kunstprojecten de publieke opinie tijdens de klimaatop op verschillende manieren en in verschillende mate beïnvloedden, werd dit onderscheid door de media niet gemaakt en kwamen beide soorten projecten via de media in dezelfde, hoewel geringe, mate tot het grote publiek.

Naar aanleiding van het onderzoek dat voor deze scriptie is uitgevoerd kan een mogelijk vervolgonderzoek naar de rol van de kunstenaar-activist in toekomstige protestacties voor meer verdieping zorgen. Een participatief onderzoek tijdens toekomstige protestacties van de kunstenaar-activisten kan bijvoorbeeld een uitgebreider beeld geven van de manier waarop de acties ter plekke ontstaan. Ook de ontwikkeling van de rol van de kunstenaar-activist in de toekomst, de vergroting van de in Parijs gevormde netwerken en de langetermijnvisie van de kunstenaar-activisten kunnen daarin uitgebreider gespecificeerd worden.

In antwoord op de hoofdvraag van deze scriptie kan ten slotte gesteld worden dat de kunstenaar-activist, die Weibel en McKee beschrijven, zowel in Parijs als via de sociale media veel invloed heeft gehad op de inhoud van het debat en een belangrijke rol had in het versterken en vergroten van de maatschappelijke beweging. Door zijn creativiteit, durf en organisatorisch vermogen heeft de kunstenaar-activist veel gewone burgers gemobiliseerd en aangezet tot actie. Zodoende heeft de kunstenaar-activist gezorgd dat de strenge veiligheidsmaatregelen op een creatieve wijze omzeild konden worden om toch een tegengeluid te kunnen laten horen.

---

¹⁵² Dit kan geïnterpreteerd worden als zijnde in tegenspraak met de hypothese van Herman en Chomsky, die er vanuit gaat dat partijen die tegen de heersende machtsstructuur ageren weinig of niet worden opgenomen in berichtgeving in de media. Het lijkt er echter ook op dat de politieke boodschap van de activistische kunstenaars zo weinig onderbouwd wordt dat deze verloren gaat, waardoor deze kunst, net als de geëngageerde kunst, geen dreiging meer vormt voor de heersende macht en dus op dezelfde manier opgenomen kan worden in de berichtgeving. Het zou daarom interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre het propagandamodel van Herman en Chomsky van toepassing is op de berichtgeving over activistische en geëngageerde kunst.

Lijst van Afbeeldingen

Voorblad. Australian activist, "Climate Guardian" Zoe Buckley Lennox, said it is "absurd" to ban public protests. Foto: ABC News: Chloe Aldenhoven. Bron: <<http://www.abc.net.au/news/2015-11-29/climate-protesters-banned-in-paris-security-crackdown/6983870>> (14 mei 2016).

Afb. 1 A. Revolt Design, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.brandalism.org.uk/artists/revolt-design>> (2 april 2016).

Afb. 1 B. Bill Posters, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.brandalism.org.uk/artists/bill-posters>> (2 april 2016).

Afb. 1 C. Climate Games, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.brandalism.org.uk/artists/climate-games>> (2 april 2016).

Afb. 1 D. Barnbrook, Klink and Friends, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <http://www.brandalism.org.uk/cities/paris?photo_id=565b63bcd0e8c000600002^e> (2 april 2016).

Afb. 2 A. The Eroles Project, *Community Art Hub*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.erolesproject.org/#!cop21-program/c1hr1>> (3 april 2016).

Afb. 2 B. The Eroles Project, *Community Art Hub*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.erolesproject.org/#!cop21-program/c1hr1>> (3 april 2016).

Afb. 3 A. The Beehive Design Collective, *Plan Mesoamerica*, 2004 - heden, Parijs. Foto: Beehive Collective.

Afb. 3 B. The Beehive Design Collective, *Plan Mesoamerica* (detail), 2004 - heden, Parijs. Foto: Andrew Simms.

Afb. 4. Teresa Borasino, *Give a Shit*, 2015, Parijs. Foto: Daniela Paes Leão.

Afb 5 A. Laboratory of Insurrectionary Imagination, *Climate Games*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<https://labofii.wordpress.com/2015/04/20/hackcop21-a-laboratory-of-art-activism-to-co-design-creative-resistance-for-climate-justice-london-june-1st-to-7th/>> (3 april 2016).

Afb. 5 B: Een activist maakt een mosgraffiti met de slogan van *Climate Games*. Foto: onbekend. Bron: Twitter/@JEBA_JE.

Afb. 6 A. Avaaz, *Marching Shoes*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.duurzaamnieuws.nl/boze-schoenen-in-parijs/>> (3 april 2016).

Afb. 6 B. Avaaz, *Wanted*, 2015, Parijs. Foto: Avaaz.

Afb. 7. Tools for Action, *Inflatable Barricades*, 2015, Parijs. Foto: Artúr van Balen.

Afb. 8. Greenpeace, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: Greenpeace.

Afb. 9. Michael Pinsky, *L'eau qui dort*, 2015, La Villette, Parijs. Foto: Ian Beech.

Afb. 10. Naziha Mestaoui, *One Heart One Tree*, 2012 - heden, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<https://www.1heart1tree.org/seed-of-light/>> (3 april 2016).

Afb. 11. Olafur Eliasson en Minik Rosing, *Ice Watch*, 2015, Place du Panthéon, Parijs. Foto: Studio Olafur Eliasson.

Afb. 12. Lucy en Jorge Orta, *Antarctica World Passport Delivery Bureau*, 2015, Grand Palais Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.artcop21.com/events/antarctica-world-passport-delivery-bureau/>> (3 april 2016).

Afb. 13 A. Jens Galschiøt, *Unbearable*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.klimadebat.dk/jens-galschioet-derfor-spidder-jeg-isboern-i-paris-r630.php>> (3 april 2016).

Afb. 13 B. Jens Galschiøt, *Freedom to Pollute*, 2002, Citizen Climate Summit Montreuil, Parijs. Foto: Kristian Buus.

Afb. 13 C. Jens Galschiøt, *Climate Refugees*, 2002, Citizen Climate Summit Montreuil, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://ymlp.com/zluFQs>> (3 april 2016).

Afb. 14. Climate Ribbon Initiative, *zonder titel*, 2014 - heden, Parijs. Foto: Andrew Simms.

Afb. 15. Pedro Marzorati, *Where the tides ebb and flow*, 2008, Montsouris Parc, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.mymodernmet.com/profiles/blogs/pedro-marzorati>> (3 april 2016).

Afb. 16. Riksteatern, *Run for your life*, 2015. Foto: Jonas Esteban Isfält.

Afb. 17 A. Art not Oil in samenwerking met Not an Alternative en Natural History Museum, *Art not Oil*, 2015, Louvre, Parijs. Foto: Kate Aronoff.

Afb. 17 B. Art not Oil in samenwerking met Not an Alternative en Natural History Museum, *Fossil Free Culture*, 2015, Louvre, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<https://www.pinterest.com/pin/491666484299709356/>> (3 april 2016).

Afb. 18 A. Shepard Fairey, *Earth Crisis*, 2015, Parijs. Foto: Aline Deschamps.

Afb. 18 B. Shepard Fairey, *Earth Crisis* (detail), 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<https://obeygiant.com/paris-cop21-shepard-reveals-earth-crisis-globe-located-in-the-center-of-the-eiffel-tower/>> (3 april 2016).

Afb. 19. Tomas Saraceno, *Aerocene*, 2015, Grand Palais de Tokyo, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.aerocene.com/grand-palais/u3cri58vwwq4cmtym4ixlxgmfvwq>> (3 april 2016).

Afb. 20. Gad Weil, *Arche de Noe*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.thegwpf.com/noahs-ark-for-climate-green-campaign-morphs-into-doomsday-cult/>> (3 april 2016).

Afb. 21. Diller Scofidio en Renfro, *Exit*, 2008-2015, Fondation Cartier pour l'Art Contemporain, Parijs. Foto: Fondation Cartier pour l'Art Contemporain.

Afb. 22. Darren Aronofsky en JR, *The Standing March*, 2015, Assemblée Nationale, Parijs. Foto: Joan Valat-EPA.

Afb. 23. Tetsuo Kondo en Transsolar, *Cloudscapes*, 2012, Fondation EDF, Parijs. Foto: Tetsuo Kondo.

Afb. 24. Janet Laurence, *Deep Breathing - Resuscitation for the Reef*, 2015, Grande Galerie de l'Evolution in Museum National d'Histoire Naturelle, Parijs. Foto: MNHN - Catherine Ficaja.

Afb. 25. IkonoTV, *Art Speaks Out*, 2015. Foto: onbekend. Bron: <<https://www.thunderclap.it/en/projects/35056-artspeaksout-24h-art-stream>> (3 april 2016).

Afb. 26. Yann Toma, *Human Energy*, 2015, Parijs. Foto: Ian Langsdon/EPA.

Afb. 27. Andrea Polli, *Particle Falls*, 2010, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.artcop21.com/events/andrea-pollis-particle-falls/>> (3 april 2016).

Literatuurlijst

Anoniem, 'Greenpeace verft zon rond Arc de Triomphe', *De Telegraaf* 11 december 2015.

Bastos, Marco T., Dan Mercea en Arthur Charpentier, 'Tents, Tweets and Events: The Interplay Between Ongoing Protest and Social Media' in: *Journal of Communication* 65 (2015), pp. 320-350.

Chan, Sewell, 'A stunt by environmental activists targets climate doubters', *The New York Times* 7 december 2015.

Ciplet, David, 'Whose lives matter? A crisis of solidarity at the climate talks in Paris', *Truthout* 10 december 2015. Bron: <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33983-whose-lives-matter-a-crisis-of-solidarity-at-the-climate-talks-in-paris>>.

Demos, T.J., 'Playful protesters use art to draw attention to inadequacy of Paris Climate Talks', *Truthout* 13 december 2015.

Deschamps, Marion en Cyril Mychalejko, 'Did world leaders sign a "death warrant for the planet" at COP21?', *Truthout* 14 december 2015.

Ekker, Jan Pieter, 'Klimaatrapport als leesvoer op de plee', *Het Parool* 25 november 2015.

Evans, Mel, *Artwash. Big Oil and the Arts*, Londen 2015.

Felshin Nina, *But is it Art? The Spirit of Art as Activism*, Seattle 1995.

Giesen, Peter, 'Zwaar bewaakt Parijs richt zich op klimaat', *De Volkskrant* 30 november 2015.

Harrison, Charles en Paul Wood (red.), *Art in Theory*, Cornwall 2014¹⁶ (2003).

Herman, Edward S. en Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, New York 2002.

Howard, Emma, 'Dark film on fossil fuel lobbying to premiere at Paris climate talks', *The Guardian* 4 december 2015.

Jagger, Bianca 'A state of emergency in France: draconian measures threaten civil liberties', *Truthout* 1 december 2015.

Jardonnet, Emmanuelle, 'La COP21, versant artistique', *Le Monde* 2 december 2015.

Keulemans, Maarten, 'Die 2 graden is helemaal niet veilig', *De Volkskrant* 28 november 2015.

Khomami, Nadia, 'BP to end Tate sponsorship after 26 years', *The Guardian* 11 maart 2016.

Klein, Naomi, 'What's really at stake at the Paris climate conference now marches are banned', *The Guardian* 23 november 2015.

Klein, Naomi, 'Taking climate change seriously', *Jacobin* 7 december 2015.

Kwakkenbos, Lars, 'The Laboratory of Insurrectionary Imagination: Art, Activism and Permaculture - An Interview with Isa Fremaux and John Jordan', in: Lieven De Cauter, Ruben De Roo en Karel Vanhaesebrouck (red.), *Art and Activism in the Age of Globalisation*, Rotterdam 2011.

Lint, Roos van der, 'Luisteren naar een gletsjerconcert', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 45 (november).

Löwy, Michael, *Morning Star: surrealism, marxism, anarchism, situationism, utopia*, Austin 2009.

McGivern, Hannah en Javier Pes, 'Ambassador backs Eliasson's Ice Watch to go ahead in Paris', *The Art Newspaper* 19 november 2015.

McGivern, Hannah en Julia Michalska, 'UN climate change conference: Paris's hottest art projects', *The Art Newspaper* 30 november 2015.

McKee, Yates, *Strike Art!: Contemporary Art and the Post-Occupy Condition*, London/New York 2016.

Neslen, Arthur en Emma Howard, 'Paris climate summit: Suvey reveals 'greenwash' of corporate sponsors', *The Guardian* 1 december 2015.

Peltier, Elian, 'With climate march canceled, advocates ask for shoes instead', *The New York Times* 19 november 2015.

Quinn, Ben, 'COP21 climate marches in Paris not authorised following attacks', *The Guardian* 19 november 2015.

Raaij, Ben van, 'Wat er op het spel staat tijdens de klimaatop', *De Volkskrant* 30 november 2015.

Raunig, Gerald, *Art and Revolution. Transversal Activism in the Long Twentieth Century*, Los Angeles 2007.

Roodnat, Joyce, 'Naar de wc met een activistisch kunstenaar', *NRC Handelsblad* 7 januari 2016.

Simms, Andrew, 'Not the Paris climate talks: pictures worth a thousand words', *The Guardian* 10 december 2015.

Tielbeke, Jaap, 'Wij? Een droomwereld?; De klimaatop in Parijs', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 50 (december).

Valo, Martine en Laetitia Van Eeckhout, 'Les grandes questions oubliées', *Le Monde* 29 november 2015.

Vaughan, Adam, 'Paris climate deal: key points at a glance', *The Guardian* 12 december 2015.

Walia, Harsha, 'Why migration should be central to Paris COP21 climate talks', *Truthout* 30 november 2015. Bron: <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33843-why-migration-should-be-central-to-paris-cop21-climate-talks>>.

Weibel, Peter (red.), *Global Activism. Art and Conflict in the 21st Century*, Massachusetts 2014.

Winter, James en Jeffery Klaehn, 'The propaganda model under protest', in: Jeffery Klaehn (red.), *Filtering the News. Essays on Herman and Chomsky's Propaganda Model*, Montréal/New York/London 2005.

Žižek, Slavoj, *First as Tragedy, then as Farce*, London 2009.

Websites

ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/>> (21 mei 2016).

Artists4Climate <<http://www.artists4climate.com/en/artists/janet-laurence/>> (21 mei 2016).

Avaaz <<https://secure.avaaz.org/nl/about.php>> (6 mei 2016).

Beehive Design Collective <<http://beehivecollective.org/about-the-hive/who-we-are/>> (17 april 2016).

Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/brandalism-cop21>> (17 mei 2016).

Cape Farewell <<http://www.capefarewell.com/about.html>> (21 mei 2016).

Climats Artificiels <<http://fondation.edf.com/actualites/climats-artificiels-509.html>> (21 mei 2016).

Climate Games <<https://www.climategames.net/en/faqs>> (29 april 2016).

COAL <<http://www.projetcoal.org/coal/en/coal-art-developpement-durable/>> (21 mei 2016).

COP21 <<http://www.cop21.gouv.fr/en/a-record-over-160-countries-expected-to-sign-the-paris-agreement-in-new-york-on-22-april-2016/>> (17 mei 2016).

COP21 <<http://www.cop21paris.org/sponsors-and-partners/sponsors>> (22 mei 2016).

Creative Commons <<https://creativecommons.org/about/>> (20 mei 2016).

Eroles Project <<http://www.erolesproject.org/#!about1/c1knr>> (9 april 2016).

Facebook, Studio Olafur Eliasson, bericht van 3 december 2015. Bron: <<https://www.facebook.com/studioolafureliasson/?fref=ts>> (27 maart 2016).

Give A Shit <<http://giveashit.nu/2015/12/02/day-1/>> (11 april 2016).

Greenpeace <<http://www.greenpeace.org/international/en/press/releases/2015/COP21-protest-arc-de-triomphe-climate-change/>> (10 april 2016).

Ice Watch Paris <<http://icewatchparis.com/>> (27 maart 2016).

IkonoTV <<http://www.ikono.tv/>> (21 mei 2016).

IPCC <http://www.ipcc.ch/news_and_events/docs/factsheets/FS_what_ipcc.pdf> (17 mei 2016).

Palais de Tokyo <<http://www.palaisdetokyo.com/en/exhibition/alerts/aerocene-tomas-saraceno>> (21 mei 2016).

Studio Orta <<http://www.studio-orta.com/en/artwork/273/Antarctica-World-Passport-Delivery-Bureau-Jardin-des-Plantes-Paris>> (10 april 2016).

Tools for Action <<http://www.toolsforaction.net/aboutt4a/>> (16 april 2016).

Tools for Action <<http://www.toolsforaction.net/building-the-cube/>> (16 april 2016).

Twitter <<https://twitter.com/brandalismuk>> (28 maart 2016).

Wallpaper <<http://www.wallpaper.com/art/lucy-and-jorge-orta-bring-antartica-inspired-works-to-new-york>> (10 april 2016).

Radio

VPRO, *Nooit meer slapen*, 1 december 2015. Bron: <http://www.npo.nl/de-nachtcorrespondent-kunst-random-de-parijse-klimaattop/01-12-2015/WO_VPRO_2698950> (3 april 2015).

Overige bronnen (receptieonderzoek)

Albert, Eric, 'L'offensive des lobbys anticlimat', *Le Monde* 29 november 2015.

Alvarez, Lizette, 'In performance art, a climate change tale', *The New York Times* 5 december 2015.

Ambec, Stefan en Claude Crampes, 'Subventionner les énergies vertes n'est pas la solution', *Le Monde* 12 december 2015.

Amesz, Bert, 'Klimaatbeleid vraagt ook om 'adaptatie'', *De Volkskrant* 13 november 2015.

Anoniem, 'Frankrijk grenscontroles rond klimaattop', *NRC Handelsblad* 6 november 2015.

Anoniem, 'Met 130 kilometer naar Parijs', *NRC Handelsblad* 9 november 2015.

Anoniem, 'Wereldbank: 'Honderd miljoen extra armen door klimaatverandering'', *Het Financieele Dagblad* 10 november 2015.

Anoniem, 'The Guardian view on Paris, terror and climate change: shaping the future', *The Guardian* 18 november 2015.

Anoniem, 'Linkse 'romance' met harde klimaatdoelen op Binnenhof', *NRC Handelsblad* 24 november 2015.

Anoniem, 'Kolen exit', *Het Financieele Dagblad* 24 november 2015.

Anoniem, 'Pro Bono', *Het Financieele Dagblad* 24 november 2015.

Anoniem, 'China vol zelfvertrouwen naar klimaattop; 's Werelds grootste uitstoter is niet van plan in Parijs nieuwe concessies te doen', *Het Financieele Dagblad* 26 november 2015.

Anoniem, 'Planeetredders', *De Telegraaf* 25 november 2015.

Anoniem, 'Weer een klimaatop - het is nu tijd voor echte afspraken', *NRC Handelsblad* 28 november 2015.

Anoniem, 'What the climate meeting must do', *The New York Times* 29 november 2015.

Anoniem, 'De fausses publicités dénoncent <<les mensonges>> des sponsors de la COP21', *Le Monde (Blog)* 29 november 2015. Bron: Le Monde <<http://bigbrowser.blog.lemonde.fr/2015/11/29/de-fausses-publicites-denoncent-les-mensonges-des-sponsors-de-la-cop21/>> (26 mei 2016).

Anoniem, 'Honderden schoenen op Place de la Republique', *De Telegraaf* 29 november 2015.

Anoniem, 'Honderden schoenen op Place de la Republique', *Het Parool* 29 november 2015.

Anoniem, 'Botsingen demonstranten en politie in Parijs', *De Telegraaf* 29 november 2015.

Anoniem, '208 arrestaties bij klimaatdemonstraties Parijs', *De Volkskrant* 29 november 2015.

Anoniem, 'Demonstrerende schoenen in Parijs', *NRC Handelsblad* 29 november 2015.

Anoniem, 'Klimagipfel: Aufstand der Eisbären', *Der Spiegel* 29 november 2015.

Anoniem, 'Geld domineert op top; Wereldwijd beperken broeikasgas wordt voor deelnemers hele kluit', *De Telegraaf* 30 november 2015.

Anoniem, 'Anti-advertising: the hijacked bus stops of Paris - in pictures', *The Guardian* 30 november 2015. Bron: The Guardian <<http://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2015/nov/30/anti-advertising-the-hijacked-bus-stops-of-paris-brandalism-climate-change-in-pictures>> (26 mei 2016).

Anoniem, 'Gefälschte Werbung: "Tut uns leid, dass wir erwischt wurden"', *Der Spiegel* 30 november 2015.

Anoniem, 'Klimaat nu ook bij bedrijf op agenda', *Het Financieele Dagblad* 30 november 2015.

Anoniem, '10 reasons why agriculture is key to combating climate change', *The Guardian* 1 december 2015.

Anoniem, 'Parijs vol met nepadvertenties', *De Telegraaf* 2 december 2015.

Anoniem, 'Greenpeace verft zon rond Arc de Triomphe', *De Telegraaf* 11 december 2015.

Anoniem, 'Greenpeace verft zon rond Arc de Triomphe', *BN/DeStem* 11 december 2015.

Anoniem, 'Wie geil ist das denn?', *Die Tageszeitung* 14 december 2015.

Anoniem, 'Het succes van de klimaatop in Parijs moet nog gaan blijken', *NRC Handelsblad* 14 december 2015.

Anoniem, 'Greenpeace verft zon rond Arc de Triomphe', *Elsevier* 15 december 2015.

Anoniem, 'Coal, quand l'art investit la question écologique', *Le Monde* 28 december.

Aronoff, Kate, 'The war on climate change', *Jacobin* 30 november 2015.

Aronoff, Kate, 'Opposition isn't enough', *Jacobin* 15 december 2015.

Arzt, Ingo, 'Aktivistinnen unerwünscht', *Die Tageszeitung* 7 december 2015.

Arzt, Ingo, 'Für ein Recht auf Kälte', *Die Tageszeitung* 10 december 2015.

Balmer, Rudolf, 'Schuhe auf der Place de la République', *Die Tageszeitung* 25 november 2015.

Barroux, Rémi, 'Un défi sécuritaire', *Le Monde* 29 november 2015.

Barroux, Rémi, 'La société à l'affût', *Le Monde* 29 november 2015.

Barroux, Rémi, 'Une COP recyclable', *Le Monde* 29 november 2015.

Barroux, Rémi, 'Succès de la Marche mondiale pour le climat', *Le Monde* 1 december 2015.

Barroux, Rémi en Stéphane Foucart, 'Au Bourget, les ONG à la manoeuvre', *Le Monde* 9 december 2015.

Barthelemy, Claire, 'Artists try to shame corporations for 'greenwashing' during Paris climate talks', *The New York Times* 2 december 2015.

Beintema, Nienke, 'Wat oude luchtballonnen ons vertellen', *NRC Handelsblad* 11 november 2015.

Berggren, David, 'On climate change, the US needs to generate more than energy', *Truthout* 13 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/speakout/item/33650-on-climate-change-the-us-needs-to-generate-more-than-energy>> (26 mei 2016).

Bernd, Candice, 'Twelve days that cooked the world: combating the climate counterrevolution in Paris', *Truthout* 11 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/34003-twelve-days-that-cooked-the-world-combating-the-climate-counterrevolution-in-paris>> (26 mei 2016).

Besse Desmoulières, Raphaëlle, 'La campagne des écologistes en panne', *Le Monde* 28 november 2015.

Besse Desmoulières, Raphaëlle, 'La débâcle d'Europe-Ecologie-Les Verts', *Le Monde* 8 december 2015.

Beunderman, Mark, "Het klimaat negeren is gevaarlijk"; belegger moet groen denken', *NRC Handelsblad* 2 december 2015.

Bijlsma, Eveline, 'Activisten onteren terreurslachtoffers', *De Telegraaf* 30 november 2015.

Biwot, Victor, 'Tea farmers in Kenya bear the brunt of climate change', *The Guardian* 30 november 2015.

Bohlen, Celestine, 'For French greens, dashed hopes', *The New York Times* 8 december 2015.

Bojanowski, Axel, 'Alles wird gut', *Der Spiegel* 28 november 2015.

Bolis, Angela, 'La justicière écologique des Pays-Bas', *Le Monde* 29 november 2015.

Bompard, Jean-Pierre en Olivier Godard, 'En matière de "justice climatique", attention aux faux arguments!', *Le Monde* 11 december 2015.

Boogaard, Frans, 'Wordt de wereld nu wel gered op klimaattop?', *BN/DeStem* 30 november 2015.

Boogaard, Frans, 'Hoe worden al die mooie beloftes werkelijkheid?', *Het Parool* 30 november 2015.

Boogaard, Frans, 'Laatste generatie die iets aan klimaatverandering kan doen', *BN/DeStem* 1 december 2015.

Boogaard, Frans, 'De inzet is de toekomst van onze planeet', *Het Parool* 1 december 2015.

Boogaard, Frans, 'Nodig: akkoord om trots op te zijn', *Het Parool* 9 december 2015.

Borredon, Laurent en Adrien Pécout, 'Les militants de la COP21, cible de l'état d'urgence', *Le Monde* 28 november 2015.

Botje, Harm Ede en Maarten Kools, 'Fossiele industrie wordt op z'n knieën gedwongen', *Vrij Nederland* 21 november 2015, p. 26.

Brand, Jurry, 'Opmars 'groene' groei', *De Telegraaf* 8 november 2015.

Brandicourt, Olivier, 'La santé, grande oubliée de la COP21', *Le Monde* 28 november 2015.

Broer, Thijs en An-Sofie Kesteleyn, 'De rest van de wereld haalt ons in', *Vrij Nederland* 5 december 2015, p. 30.

Brooks, David, 'The green tech solution', *The New York Times* 1 december 2015.

Caramel, Laurence, 'Un plan pour relever le défi climatique en Afrique', *Le Monde* 2 december 2015.

Cecco, Leyland, 'The face of climate change: how Inuit youth lead the fight to save the Arctic', *The Guardian* 15 december 2015.

Chan, Sewell, 'France uses sweeping powers to curb climate protests, but clashes erupt', *The New York Times* 30 november 2015.

Chan, Sewell, 'A stunt by environmental activists targets climate doubters', *The New York Times* 7 december 2015.

Chan, Sewell, 'Global warming's role in mass migration is addressed', *The New York Times* 13 december 2015.

Ciplet, David, 'Whose lives matter? A crisis of solidarity at the climate talks in Paris', *Truthout* 10 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33983-whose-lives-matter-a-crisis-of-solidarity-at-the-climate-talks-in-paris>> (25 mei 2016).

Crok, Marcel en Martijn van Calmthout, 'Kunnen we rustig gaan slapen?', *De Volkskrant* 5 december 2015.

Cuperus, René, 'Mini-Schengen: wat een verademing!', *De Volkskrant* 30 november 2015.

Darge, Fabienne, 'Climatoscénique', *Le Monde* 4 december 2015.

Davenport, Coral, 'As climate risks rise, talks in Paris set stage for action', *The New York Times* 30 november 2015.

Davenport, Coral en Gardiner Harris, 'Citing urgency, world leaders converge on France for climate meeting', *The New York Times* 1 december 2015.

Davenport, Coral, 'Pacific island nation struggles in the path of a relentless sea', *The New York Times* 2 december 2015.

Davenport, Coral, 'Pledges on climate will be useless without action and funding', *The New York Times* 7 december 2015.

Davenport, Coral, 'Kerry in familiar spot: trying to coax deal in meeting's closing days', *The New York Times* 10 december 2015.

Davenport, Coral, 'Climate negotiators face hurdles on key issues as deadline looms', *The New York Times* 10 december 2015.

Davenport, Coral, 'Key to succes of climate pact will be its signals to global markets', *The New York Times* 11 december 2015.

Davenport, Coral, 'Nations approve landmark climate accord in Paris', *The New York Times* 12 december 2015.

Declercq, Lieve, 'Kijk ook eens omlaag!', *Het Financieele Dagblad* 21 november 2015.

Delmotte, Natacha, 'Pour la COP21, le 104 devient une ZAC sur le climat', *Le Monde* 8 december 2015.

Delmotte, Natacha en Leatitia Van Eeckhout, 'A l'heure de la COP, la tour Eiffel se transforme en forêt virtuelle', *Le Monde* 1 december 2015.

Demos, T.J., 'Playful protesters use art to draw attention to inadequacy of Paris Climate Talks', *Truthout* 13 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/34006-playful-protesters-use-art-to-draw-attention-to-inadequacy-of-paris-climate-talks>> (17 mei 2016).

Deschamps, Marion en Cyril Mychalejko, 'Did world leaders sign a "death warrant for the planet" at COP21?', *Truthout* 14 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/34016-world-leaders-signed-a-death-warrant-for-the-planet-at-cop21>> (26 mei 2016).

Deveney, Abby, 'Inside the 6 November edition; The first of four environment specials', *The Guardian* 3 november 2015.

Dijk, Bert van, 'Shell bepleit veel meer aandacht voor CO2-opslag', *Het Financieele Dagblad* 9 november 2015.

Dijk, Bert van, 'Ban Ki-moon: doelstellingen klimaat elke vijf jaar herzien', *Het Financieele Dagblad* 30 november 2015.

Dijk, Bert van, 'Onderhandelaars in 'duiventil' houden elkaar via WhatsApp op de hoogte', *Het Financieele Dagblad* 3 december 2015.

Dijk, Bert van, 'Optimisme bij klimaattop in Parijs, toch dreigt uitstel', *Het Financieele Dagblad* 11 december 2015.

Dijk, Bert van, 'Historisch klimaatakkoord, maar bij lange na niet voldoende', *Het Financieele Dagblad* 12 december 2015.

Dijk, Bert van, en Jeroen Groot, 'Bedrijfsleven voelt druk groene belegger in aanloop naar klimaattop', *Het Financieele Dagblad* 28 november 2015.

Dijk, Bert van, en Jeroen Groot, 'Hoop op bijdrage bedrijven aan verlaging CO2-uitstoot', *Het Financieele Dagblad* 28 november 2015.

Doherty, Ben en Shalailah Medhora, 'Climate change protests across Australia - tens of thousands march', *The Guardian* 29 november 2015.

Dongen, Annemieke van, 'Uitlaatgassen' koeien erger dan van auto's', *BN/DeStem* 27 november 2015.

Dongen, Annemieke van, 'Niemand ontkomt aan akkoord Parijs', *BN/DeStem* 15 december 2015.

Eeckhout, Laetitia Van, 'Une vaste mobilisation de la société civile', *Le Monde* 26 december 2015.

Ekker, Jan Pieter, 'Klimaatrapport als leesvoer op de plee', *Het Parool* 25 november 2015.

Elenbaas, Kees, 'Wie wantrouwt wie het meest?', *De Volkskrant* 2 december 2015.

Elliott, Larry, 'Michael Bloomberg to head global taskforce on climate change', *The Guardian* 4 december 2015.

Ellis-Petersen, Hannah, 'Global panic: art show Exit brings climate change to shocking life', *The Guardian* 27 november 2015.

Elshout, Arie, 'De hoogste concentratie aan retoriek ooit gemeten', *De Volkskrant* 1 december 2015.

Elver, Hilal en Richard Falk, 'Will countries follow through on the climate pledges made in Paris?', *Truthout* 20 januari 2016. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/34489-will-countries-follow-through-on-the-climate-pledges-made-in-paris>> (26 mei 2016).

Ernsting, Almuth, 'Techno-optimism and bad science in Paris: the problem with carbon capture and storage', *Truthout* 2 december 2015. <Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33874-techno-optimism-and-bad-science-in-paris-the-problem-with-carbon-capture-and-storage>> (25 mei 2016).

Escande, Philippe, 'Pertes & profits; COP21; L'argent et le climat', *Le Monde* 1 december 2015.

Fenoglio, Jérôme, 'Paris, au coeur de l'espoir climatique', *Le Monde* 29 november 2015.

Fontenoy, Maud, 'Nous ne sommes pas les mieux placés pour donner des leçons', *Le Monde* 4 december 2015.

Foster, Shawna, 'End war(ming): We need system change, not climate change', *Truthout* 10 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33991-end-war-ming-we-need-system-change-not-climate-change>> (26 mei 2016).

Foucart, Stéphane, 'Le retour des dénégateurs', *Le Monde* 29 november 2015.

Foucart, Stéphane en Simon Roger, 'Climat: cinquante ans de déni', *Le Monde* 29 november 2015.

Foucart, Stéphane en Simon Roger, 'Sommet de volontarisme à la COP21', *Le Monde* 2 december 2015.

Foucart, Stéphane en David Larousserie, 'Sociétés savantes; Tempête sous une coupole', *Le Monde* 2 december 2015.

Foucart, Stéphane, 'Climat: des scientifiques démasqués', *Le Monde* 10 december 2015.

Foucart, Stéphane en Simon Roger, 'COP21: "Il est trop tard pour un échec"', *Le Monde* 13 december 2015.

Foucart, Stéphane, en Simon Roger, 'Climat: un accord historique mais fondé sur un "droit mou"', *Le Monde* 15 december 2015.

Garric, Audrey en Pierre Le Hir, 'Comprendre le réchauffement', *Le Monde* 29 november 2015.

Garschagen, Oscar, 'Mijnen met megaverliezen - en toch blijven ze open; Ja in Parijs, nee in de mijnen', *NRC Handelsblad* 11 december 2015.

Geden, Oliver, 'Paris climate deal: the trouble with targetism', *The Guardian* 15 december 2015.

Gelder, Harry van, "'CO2 is geen gif"; Klimaatkenner Marcel Crok kraakt doemscenario's aan vooravond milieutop Parijs', *De Telegraaf* 14 november 2015.

Gelder, Harry van, 'Uitstoot zonder kolencentrales niets minder; CO2-rechten gaan naar buitenland', *De Telegraaf* 24 november 2015.

Gelder, Harry van, 'Alleen nog mooie woorden; Klimaatop duurt desnoods hele weekend als akkoord uitblijft', *De Telegraaf* 11 december 2015.

Gelder, Harry van, 'Peperduur klimaatakkoord; Wereldleiders lyrisch tijdens afsluiting van top in Parijs', *De Telegraaf* 13 december 2015.

Gelder, Sarah van, 'COP21: A rallying cry - No climate justice without full Indigenous rights', *Truthout* 7 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33926-cop21-a-rallying-cry-no-climate-justice-without-full-indigenous-rights>> (26 mei 2016).

Gelles, David, 'We have a climate pact. Now we need laws', *The New York Times* 20 december 2015.

Giesen, Peter, 'Zwaar bewaakt Parijs richt zich op klimaat', *De Volkskrant* 30 november 2015.

Giesen, Peter en Jenne Jan Holtland, 'Dit is Guantánamo op zijn Frans', *De Volkskrant* 26 februari 2016.

Gillis, Justin, 'A path beyond Paris', *The New York Times* 1 december 2015.

Gillis, Justin, 'Short answers to hard climate questions', *The New York Times* 1 december 2015.

Grapperhaus, Ferdinand, 'Het K-woord', *Het Financieele Dagblad* 1 december 2015.

Green, Duncan, 'Politicians at COP21 climate talks should take courage after the Paris attacks', *The Guardian* 30 november 2015.

Groot, Jeroen, 'BlackRock wil dat bedrijven meer openheid gaan geven over klimaatrisico's', *Het Financieele Dagblad* 4 november 2015.

Groot, Natasja de, Peet Vogels en Jeroen de Vreede, 'Het mag een stuk sneller', *BN/DeStem* 2 december 2015.

Groot, Natasja de, 'De verliezers bewegen niet mee', *Het Parool* 30 december 2015.

Groot Koerkamp, Geert, 'Moskou heeft geen boodschap aan klimaat; Russische wetenschappers blijven verdeeld over opwarming aarde', *Het Financieele Dagblad* 17 november 2015.

Hahn, Dorothea, 'Ökoaktivisten besiegen Ölmultis', *Die Tageszeitung* 9 november 2015.

Hahn, Dorothea, 'Die Wadenbeißer in Washington', *Die Tageszeitung* 3 december 2015.

Hargrave, Sean, 'Will politicians embrace open data at the COP21 climate talks?', *The Guardian* 20 november 2015.

Harries, Finn, 'Millennials must keep up the pressure following the Paris climate deal', *The Guardian* 29 december 2015.

Harvey, Fiona en Lenore Taylor, 'Russia pledges not to stand in the way of Paris climate deal', *The Guardian* 8 december 2015.

Helmer, Madeleen, 'Eigen dijken eerst - en die allerarmsten dan?', *NRC Handelsblad* 7 december 2015.

Hertzberger, Rosanne, 'Zet afvang CO2 door', *NRC Handelsblad* 28 november 2015.

Hödl, Saskia, 'Werbeflächen gekapert', *Die Tageszeitung* 30 november 2015.

Hof, Gerben van 't, 'De aarde kan best een paar graden warmer', *BN/DeStem* 28 december 2015.

Hofland, H.J.A., 'Het hiaat van Parijs', *De Groene Amsterdammer* 2 december 2015.

Hooreman Kees, 'Kostbaar Klimaatsprookje', *De Telegraaf* 15 december 2015.

Hörig, Rainer, 'Delhi pocht auf Klimagerechtigkeit', *Die Tageszeitung* 8 december 2015.

Hotse Smit, Pieter, 'Klimaatop Parijs gaat door, maar zonder opsmuk', *De Volkskrant* 16 november 2015.

Hotse Smit, Pieter, 'Nog energie te over in Circus CO2', *De Volkskrant* 10 december 2015.

Hotse Smit, Pieter, 'Zelfs de betogers zijn blij, eventjes dan', *De Volkskrant* 14 december 2015.

Houwelingen, Karlijn van, 'Wachten op Niagara Falls van modder', *Het Parool* 27 november 2015.

Howard, Emma, 'Dark film on fossil fuel lobbying to premiere at Paris climate talks', *The Guardian* 4 december 2015.

Howard, Emma, 'Naomi Klein criticizes protest restrictions at Paris climate talks', *The Guardian* 6 december 2015.

Howard, Emma, 'Activists arrested in Louvre oil protests', *The Guardian* 9 december 2015.

Ivanova, Maria, 'Paris Climate Summit: Why more women need seats at the table', *Truthout* 30 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33842-paris-climate-summit-why-more-women-need-seats-at-the-table>> (25 mei 2016).

J., J.-B., 'La constitutionnalité de l'état d'urgence mise en cause', *Le Monde* 11 december 2015.

Jacquin, Jean-Baptiste, 'L'état d'urgence soumis au Conseil constitutionnel', *Le Monde* 13 december 2015.

Jamail, Dahr, 'Will Paris climate talks be too little, too late?', *Truthout* 23 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33756-cop21-too-little-too-late-temperature-co2-thresholds-breached-as-climate-disruption-intensifies>> (25 mei 2016).

Jamail, Dahr, 'From rising seas to walruses, the Arctic's endangerment affects us all', *Truthout* 30 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33786-from-rising-seas-to-walruses-the-arctic-s-endangerment-affects-us-all>> (26 mei 2016).

Jagger, Bianca, 'A state of emergency in France: draconian measures threaten civil liberties', *Truthout* 1 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33864-a-state-of-emergency-in-france-draconian-measures-threaten-civil-liberties>> (26 mei 2016).

Jagger, Bianca, 'The Paris Agreement: 1.5°C to stay alive', *Truthout* 18 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/speakout/item/34103-the-paris-agreement-1-5-to-stay-alive>> (25 mei 2016).

Jardonnet, Emmanuelle, 'Shepard "OBEY" Fairey, gentleman activiste', *Le Monde* 25 november 2015.

Jardonnet, Emmanuelle, 'Quelle place pour l'art face aux enjeux climatiques?', *Le Monde* 27 november 2015.

Jardonnet, Emmanuelle, 'Une foison d'oeuvres culturelles', *Le Monde* 29 november 2015.

Jardonnet, Emmanuelle, 'La COP21, versant artistique', *Le Monde* 2 december 2015.

Jolly, Patricia, 'L'ingénieur des mers', *Le Monde* 28 november 2015.

Jones, Jonathan, 'Olafur Eliasson: why I'm sailing Arctic icebergs into Paris', *The Guardian* 17 november 2015.

Jorden, Danica, 'The cops of COP21: arrests at the Paris Climate Talks', *Truthout* 10 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33982-the-cops-of-cop21-arrests-at-the-paris-climate-talks>> (26 mei 2016).

Jorden, Danica, 'From the Arctic to the South Pacific, most vulnerable countries demand climate justice at COP21', *Truthout* 11 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/34002-from-the-arctic-to-the-south-pacific-most-vulnerable-countries-demand-climate-justice-at-cop21>> (26 mei 2016).

Joustra, Arendo, 'Non Solus Agitprop NPO', *Elsevier* 71 (2015) nr. 45 (november), p. 5.

Kaul, Martin, 'Der Krieg ums Klima; Martin Kaul über das Demonstrationsverbot von Paris', *Die Tageszeitung* 17 november 2015.

Kaul, Martin, 'Der Protest is unaufhaltsam', *Die Tageszeitung* 18 november 2015.

Kaul, Martin en Rudolf Balmer, 'Protestieren à la française', *Die Tageszeitung* 19 november 2015.

Keulemans, Maarten, 'Aarde mag maar 1 graad warmer', *De Volkskrant* 27 november 2015.

Keulemans, Maarten, 'Die 2 graden is helemaal niet veilig', *De Volkskrant* 28 november 2015.

Kirkpatrick, David D., 'New populism puts old guard on defensive', *The New York Times* 11 december 2015.

Klare, Michael T., 'Why the Paris Climate Summit will be a peace conference', *Truthout* 3 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33501-why-the-paris-climate-summit-will-be-a-peace-conference>> (26 mei 2016).

Klein, Naomi, 'What's really at stake at the Paris climate conference now marches are banned', *The Guardian* 23 november 2015.

Klein, Naomi, 'Taking climate change seriously', *Jacobin* 7 december 2015.

Kreutzfeldt, Malte, 'Weltweit weniger Geld für Kohle', *Die Tageszeitung* 3 december 2015.

Krugman, Paul, 'Climate denial denial', *The New York Times* 4 december 2015.

Kweifio-Okai, Carla, 'Students Speak: rich countries must engage with the global goals', *The Guardian*, 5 november 2015.

L., V., 'Il y a une dimension plus importante que l'écoconception', *Le Monde* 1 december 2015.

Lalkens, Pieter, 'Rotterdam hoopt dat 'Parijs' het eigen klimaatprogramma doet herleven', *Het Financieele Dagblad* 3 december 2015.

Larrochelle, Jean-Jacques, 'Les réponses de l'architecture au climat local', *Le Monde* 29 november 2015.

Leggewie, Claus, 'Klimapolitik ohne Parlament?' *Die Tageszeitung* 5 november 2015.

Leijten, Jorg, 'Pinguïns en giraffen 'verrassen' Belgische Volkswagendealer', *NRC Handelsblad* 3 december 2015. Bron: NRC
<<http://www.nrc.nl/nieuws/2015/12/03/pinguinsengiraffenverrassenbelgischevolkswagendealer>> (25 mei 2016).

Lengton, Inge, 'Klimaat kassa voor Nederland', *De Telegraaf* 14 november 2015.

Lengton, Inge, 'Gouden tijd voor lobbyclubs', *De Telegraaf* 28 november 2015.

Lint, Roos van der, 'Luisteren naar een gletsjerconcert', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 45 (november).

Locke, Hannah, 'Climate change negotiations exclude the most impacted: the young and the poor', *Truthout* 25 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33794-climate-change-negotiations-exclude-the-most-impacted-the-young-and-the-poor>> (26 mei 2016).

Lukacs, Martin, 'Activists to defy protest ban with giant civil disobedience at end of Paris climate talks', *The Guardian* 10 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Apocalyps in slowmotion', *NRC Handelsblad* 21 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Houtkap ontbossing is belangrijk op de klimaattop', *NRC Handelsblad* 23 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Moeten we allemaal vegetariër worden?', *NRC Handelsblad* 24 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Kunnen we ons op tijd aanpassen?', *NRC Handelsblad* 26 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Is klimaatverandering erg?', *NRC Handelsblad* 27 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Wat u zelf kunt doen om het klimaat te redden', *NRC Handelsblad* 28 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Wat de top concreet behelst', *NRC Handelsblad* 30 november 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Elk wispelturig land kan klimaatpact torpederen', *NRC Handelsblad* 1 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Vervuilen is nu nog heel goedkoop', *NRC Handelsblad* 3 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Ambitieuze pact is ver weg', *NRC Handelsblad* 5 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Westen wil kennis niet delen', *NRC Handelsblad* 10 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Klimaatopgave gaat zeker een nacht langer duren', *NRC Handelsblad* 11 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Ambitieuze CO2-verdrag lijkt in de maak', *NRC Handelsblad* 12 december 2015.

Luttikhuis, Paul, 'Einde aan 'fossiele' economie', *NRC Handelsblad* 14 december 2015.

Luttikhuis, Paul, "Als alles zo blijft, is het wachten op het holy shit-moment", *NRC Handelsblad* 27 januari 2016.

Luttikhuis, Paul en Renée Postma, 'Verbetering klimaat kan bedrijfsleven veel geld opleveren; VN-klimaatconferentie in Parijs', *NRC Handelsblad* 30 november 2015.

Luttikhuis, Paul en Peter Vermaas, 'Lof voor doortastend Frans leiderschap op de klimaatopgave', *NRC Handelsblad* 11 december 2015.

Mann, Michael E., 'The assault on climate science', *The New York Times* 8 december 2015.

Mathiesen, Karl, 'Peaceful Paris climate gathering descends into clashes with police', *The Guardian* 29 november 2015.

McKibben, Bill, 'Falling short on climate', *The New York Times* 14 december 2015.

Miliband, Ed, 'Yes, the Paris climate change conference can save the planet', *The Guardian* 22 november 2015. Bron: The Guardian <<http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/22/paris-climate-change-conference-zero-emissions-planet>> (26 mei 2016).

Milman, Oliver, 'James Hansen, father of climate change awareness, calls Paris talks 'a fraud'', *The Guardian* 12 december 2015.

Morin, Violaine, 'Ce que l'on sait des débordements place de la République à Paris', *Le Monde* 30 november 2015.

Mortaigne, Véronique, "'Exit', la folie humaine en courbes et en chiffres', *Le Monde* 1 december 2015.

Müller, Tazio, 'Allein kann man wenig machen', *Die Tageszeitung* 7 december 2015.

Nelson, Sara, 'The slow violence of climate change', *Jacobin* 17 februari 2016. Bron: Jacobin <<https://www.jacobinmag.com/2016/02/cop-21-united-nations-paris-climate-change/>> (26 mei 2016).

Neslen, Arthur, 'India unveils global solar alliance of 120 countries at Paris climate summit', *The Guardian* 30 november 2015.

Neslen, Arthur en Emma Howard, 'Paris climate summit: Survey reveals 'greenwash' of corporate sponsors', *The Guardian* 1 december 2015. Bron: The Guardian <<http://www.theguardian.com/environment/2015/dec/01/paris-climate-summit-survey-reveals-greenwash-of-corporate-sponsors>> (26 mei 2016).

Nicolino, Fabrice, 'Cette funeste conférence climatique ne changera rien', *Le Monde* 4 december 2015.

Nieuwenhuis, Evert, 'Het geweten; Evert Nieuwenhuis houdt duurzaamheidsclaims tegen het licht', *Vrij Nederland*, 28 november 2015, p. 76.

Nossiter, Adam, 'Climate talks will begin with Paris still on alert', *The New York Times* 27 november 2015.

Parenti, Christian, 'The next refugee crisis', *Jacobin* 26 januari 2016. Bron: Jacobin <<https://www.jacobinmag.com/2016/01/refugees-europe-merkel-germany-migrants-france-emergency/>> (26 mei 2016).

Parmentier, Frans-Jan, 'Vergaat de wereld? Wel als je zo over het klimaat denkt', *NRC Handelsblad* 27 november 2015.

Parsons, Robert James, 'Like Copenhagen Talks, Paris climate negotiations were mostly smoke and mirrors', *Truthout* 15 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truthout.org/opinion/item/34038-like-copenhagen-talks-paris-climate-negotiations-were-mostly-smoke-and-mirrors>> (26 mei 2016).

Patel, Ricken, 'The Paris climate summit is a real test of humanity', *The Guardian* 29 november 2015.

Pegram, Joni, 'Children's rights must be at the heart of the Paris climate agreement', *The Guardian* 27 november 2015.

Peltier, Elian, 'With climate march canceled, advocates ask for shoes instead', *The New York Times* 19 november 2015.

Peltier, Elian, 'Eiffeltower goes green for climate talks', *The New York Times* 29 november 2015.

Peltier, Elian, 'With marches banned, shoes carry a message', *The New York Times* 29 november 2015.

Peltier, Elian, 'For art's sake, bringing Greenland to Paris', *The New York Times* 3 december 2015.

Peltier, Elian, 'In Paris, art confronts 2 crises', *The New York Times* 10 december 2015.

Philips, Jos, Johannes ten Hoor en Guido Bik, 'Het kost alleen luxe en gemak', *Het Parool* 27 november 2015.

Phipps Claire en Adam Vaughan, 'Global climate march 2015: Pope Francis and Ban Ki-moon donate 'marching shoes'- live', *The Guardian* 29 november 2015.

Porter, Eduardo, 'No growth, no world? Think about it', *The New York Times* 2 december 2015.

Postma, Renée, 'Kan 't zonder fossiele brandstoffen?' *NRC Handelsblad* 25 november 2015.

Pötter, Bernhard, 'Geheimdienstsache Klimawandel', *Die Tageszeitung* 3 december 2015.

Pötter, Bernhard, e.a., 'Das Phantom von Paris', *Die Tageszeitung* 5 december 2015.

Pötter Bernhard, 'Knackpunkte und Streithähne', *Die Tageszeitung* 7 december 2015.

Quinn, Ben, 'COP21 climate marches in Paris not authorised following attacks', *The Guardian* 19 november 2015.

Raaij, Ben van, 'Na Antalya spijkers met koppen in Parijs', *De Volkskrant* 14 november 2015.

Raaij, Ben van, 'Overleven in de waterwoestijn', *De Volkskrant* 21 november 2015.

Raaij, Ben van, 'Zal klimaatakkoord ambitieus genoeg blijken?', *De Volkskrant* 29 november 2015.

Raaij, Ben van, 'Wat er op het spel staat tijdens de klimaattop', *De Volkskrant* 30 november 2015.

Raaij, Ben van, 'Bill Gates, India, de VS: dollarregen op COP21', *De Volkskrant* 1 december 2015.

Raaij, Ben van, 'Conceptakkoord klimaat laat grote kwesties open', *De Volkskrant* 5 december 2015.

Raaij, Ben van, 'India geeft rijke landen veeg uit de pan', *De Volkskrant* 9 december 2015.

Raaij, Ben van, 'Dit zijn de olifanten in de kamer in Parijs', *De Volkskrant* 11 december 2015.

Raaij, Ben van, 'Temperatuurstijging beperken tot onder 2 graden lukt zeker niet', *De Volkskrant* 11 december 2015.

Raaij, Ben van, 'Onderzoekers: deal wordt te zwak', *De Volkskrant* 12 december 2015.

Raaij, Ben van, 'Wereldwijde afspraak gaat verder dan velen verwachtten', *De Volkskrant* 14 december 2015.

Readfearn, Graham, 'Paris climate talks won't beat dangerous global warming, but they will try to build a vehicle that can', *The Guardian* 26 november 2015.

Readfearn, Graham, 'Veteran climate scientists hopeful a historic Paris deal is only hours away', *The Guardian* 11 december 2015.

Reed, Stanley, 'Business leaders commit to energy goals at climate conference', *The New York Times* 9 december 2015.

Renout, Frank, 'Klimaattop maakt van Le Bourget een vesting', *BN/DeStem* 26 november 2015.

Revkin, Andrew C., 'Tracking Views and News out of the Paris Climate Change talks', *The New York Times (Blogs)* 30 november 2015.

Revkin, Andrew C., 'In Paris, managing humanity's relationship with earth's climate becomes normal', *The New York Times (Blogs)* 30 november 2015.

Revkin, Andrew C., 'In Paris, negotiators trim a draft climate agreement, climate scientists press for nuclear energy, activists prepare for failure', *The New York Times (Blogs)* 4 december 2015.

Revkin, Andrew C., 'Behind the brackets as Paris Negotiators shape a climate change deal', *The New York Times (Blogs)* 7 december 2015.

Revkin, Andrew C., 'In Paris climate talks, push is coming to shove as the clock ticks down', *The New York Times (Blogs)* 11 december 2015.

Revkin, Andrew C., 'The destination in Paris climate talks was a journey that begins now', *The New York Times (Blogs)* 12 december 2015.

Rey-Lefebvre, Isabelle, 'Les habitants des écoquartiers ont du mal à se faire une place', *Le Monde* 8 december 2015.

Riols, Yves-Michel, 'Un marathon diplomatique aux résultats incertains', *Le Monde* 28 november 2015.

Roger, Simon, 'Un accord est-il possible?', *Le Monde* 29 november 2015.

Roger, Simon, 'Nord-Sud, l'axe-clé des négociations', *Le Monde* 29 november 2015.

Roger, Simon, 'COP21: le drôle de millefeuille des négociations', *Le Monde* 3 december 2015.

Roger, Simon en Alain Frachon, 'COP21: "Accord contraignant ou pas, il faut agir"', *Le Monde* 4 december 2015.

Roger, Simon, 'Entretiens croisés (4/4) Le PDG de Saint-Gobain, Pierre-André de Chalendar, débat avec Yannick Jadot, député européen EELV; Les entreprises sont-elles un problème ou une partie de la solution?' *Le Monde* 5 december 2015.

Roger, Simon, 'COP21: tensions sur le texte de l'accord', *Le Monde* 5 december 2015.

Roger, Simon, 'Laurence Tubiana, de l'énergie pour le clima', *Le Monde* 6 december 2015.

Roger, Simon, 'COP21: Paris prend la main et change de méthode', *Le Monde* 8 december 2015.

Roger, Simon, 'COP21: divergences majeures sur le texte final', *Le Monde* 11 december 2015.

Roodnat, Joyce, 'Naar de wc met een activistisch kunstenaar; NRC gaat uit', *NRC Handelsblad* 7 januari 2016.

Rozendaal, Ernst Jan, 'Ook Zeeuwen schreeuwen in Parijs', *BN/DeStem* 14 december 2015.

Rubin, Alissa J. en Elian Peltier, 'Protesters are in agreement as well: pact is too weak', *The New York Times* 12 december 2015. Bron: The New York Times <http://www.nytimes.com/2015/12/13/world/europe/climate-activists-gather-in-paris-to-protest-outcome-of-conference.html?_r=0> (25 mei 2016).

Russonello, Giovanni, 'Poll finds that two-thirds of Americans would back a binding global treaty', *The New York Times* 1 december 2015.

Sabido, Pascoe, 'Paris climate talks: powerful business lobbies seek to undermine deal', *The Guardian* 27 november 2015.

Schmidt, Christoph, 'Klimaattop: derde wereld wil eerst geld zien', *Het Parool* 11 december 2015.

Schreuder, Arjen, 'Nu alleen nog even naar Parijs wandelen', *NRC Handelsblad* 23 november 2015.

Schreuder, Arjen, 'Blij, maar nu komt het aan op praktijk', *NRC Handelsblad* 14 december 2015.

Schwartz, John, 'Some see long-term decline for battered coal industry', *The New York Times* 3 december 2015.

Schwartz, John, 'Global fossil fuel subsidies dwarf funding commitment to climate change', *The New York Times* 6 december 2015.

Schwartz, John, 'Climate advocates see need for continued activism', *The New York Times* 15 december 2015.

Schwartzman, David, 'From climate crisis to solar communism', *Jacobin* 1 december 2015.

Simms, Andrew, 'Not the Paris climate talks: pictures worth a thousand words', *The Guardian* 10 december 2015. Bron: The Guardian <<http://www.theguardian.com/global-development/2015/dec/10/paris-climate-talks-conceptual-art-beehive-collective-jens-galschiot>> (25 mei 2016).

Simons, Marlise, 'A sculpture in Paris aims to help stop whale hunt', *The New York Times* 8 december 2015.

Simons, Stefan, 'Sicherheitsmaßnahmen in Paris: Zum Klimagipfel droht das Verkehrschaos', *Der Spiegel* 28 november 2015.

Singham, Nate, '"Corporate Environmentalism" threatens COP21 climate talks', *Truthout* 4 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33909-corporate-environmentalism-threatens-cop21-climate-talks>> (25 mei 2016).

Smith, Adam, 'Climate change has exacerbated poverty in Nigeria', *The Guardian* 5 december 2015.

Smits, Vincent, 'Minder gejuich uit angst voor weer een "holle schil"', *Het Parool* 5 december 2015.

Spear, Stefanie, 'Hundreds of thousands take to the streets demanding urgent action on climate change', *Truthout* 1 december 2015.

Stellinga, Marike, 'De klimaattop, ik heb er ook geen zin in', *NRC Handelsblad* 28 november 2015.

Sterkenburg, Nikki, 'Het evangelie van Marjan Minnesma' *Elsevier* 72 (2016) nr. 7 (februari), p. 28.

Swerissen, Isabelle, 'Akkoord zwijgt over migratie', *Het Parool* 15 december 2015.

Tarleton, John en Claire Arkin, 'Museums challenged to sever ties with climate deniers', *Truthout* 1 december 2015.

Taylor, Lenore, 'Australia will ratify second stage of Kyoto Protocol, Malcolm Turnbull pledges', *The Guardian* 30 november 2015.

Taylor, Lenore, 'Paris diary: for a clean energy future, turn right at the blue giraffe', *The Guardian* 3 december 2015.

Taylor, Lenore en Suzanne Goldenberg, 'Paris climate change talks yield first draft amid air of optimism', *The Guardian* 5 december 2015. Bron: The Guardian <<http://www.theguardian.com/environment/2015/dec/05/paris-climate-change-talks-draft-french-summit>> (25 mei 2016).

Thiel, Peter, 'The new atomic age we need', *The New York Times* 28 november 2015.

Tickell, Oliver, 'Paris Attacks: COP21 and the War on Terror', *Truthout* 16 november 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33667-paris-attacks-cop21-and-the-war-on-terror>> (25 mei 2016).

Tielbeke, Jaap, 'Een nieuwe laatste kans', *De Groene Amsterdammer* 30 november 2015. Bron: De Groene <<https://www.groene.nl/artikel/een-nieuwe-laatste-kans>> (25 mei 2016).

Tielbeke, Jaap, 'Wij? Een droomwereld?; De klimaatop in Parijs', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 50 (december).

Tielbeke, Jaap, 'De klimaatop is ook een vredesconferentie', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 49 (december).

Tielbeke, Jaap, 'Klimaatcriminelen', *De Groene Amsterdammer* 3 december 2015. Bron: De Groene <<https://www.groene.nl/artikel/klimaatcriminelen>> (25 mei 2016).

Tielbeke, Jaap, 'Technologie moet in dienst staan van een doel', *De Groene Amsterdammer* 4 december 2015. Bron: De Groene <<https://www.groene.nl/artikel/technologie-moet-in-dienst-staan-van-een-doel>> (25 mei 2016).

Tielbeke, Jaap, 'We moeten morele vragen durven stellen', *De Groene Amsterdammer* 9 december 2015. Bron: De Groene <<https://www.groene.nl/artikel/we-moeten-morele-vragen-durven-stellen>> (25 mei 2016).

Tielbeke, Jaap, 'We moeten de democratie onder curatele stellen; juristen als ontstoppers van de klimaatcrisis', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 49 (december).

Trommelen, Jeroen, 'Waarom voeren we geen CO2-belasting in terwijl bedrijfsleven én Greenpeace dit een prachtidee vinden?', *De Volkskrant* 1 december 2015.

Valo, Martine, 'Les entreprises lavent plus vert', *Le Monde* 29 november 2015.

Valo, Martine en Laetitia Van Eeckhout, 'Les grandes questions oubliées', *Le Monde* 29 november 2015.

Vaughan, Adam, 'World artists call on climate negotiators to reach 'ambitious' deal in Paris', *The Guardian* 27 november 2015.

Vaughan, Adam, 'Paris climate summit: world leaders meet for opening day - live', *The Guardian* 30 november 2015.

Vaughan, Adam, 'Paris talks: negotiators work overnight to seal climate deal - live blog', *The Guardian* 10 december 2015.

Vaughan, Adam, 'Paris climate deal: key points at a glance', *The Guardian* 12 december 2015. Bron: *The Guardian* <<http://www.theguardian.com/environment/2015/dec/12/paris-climate-deal-key-points>> (25 mei 2016).

Verlaan, Jos, 'Alom verbazing over 'bekering' Samsom', *NRC Handelsblad* 25 november 2015.

Vermaas, Peter, 'COP21 Parijs op slot voor klimaatop', *NRC Handelsblad* 28 november 2015.

Vermaas, Peter, 'Noodtoestand? Veel pijnlijke fouten', *NRC Handelsblad* 22 december 2015.

Verschuier, Nynke van, en Jimmy Kets, 'We moeten vertragen op alle fronten; interview', *Vrij Nederland* 30 januari 2016, p 68.

Waard, Peter de, 'Industrielanden investeren weinig in duurzame energie', *De Volkskrant* 13 november 2015.

Waard, Peter de, 'Ongelijke ambities in klimaatdiscussie', *De Volkskrant* 17 november 2015.

Waard, Peter de, 'Klimaathulp is geen cadeau...', *De Volkskrant* 3 december 2015.

Walia, Harsha, 'Why migration should be central to Paris COP21 climate talks', *Truthout* 30 november 2015. Bron: *Truthout* <<http://www.truth-out.org/opinion/item/33843-why-migration-should-be-central-to-paris-cop21-climate-talks>> (25 mei 2016).

Wiel, Clara van de, 'The climate miles: Op weg naar Parijs: ook in Nederland is het klimaat Chefssache', *Vrij Nederland* 10 november 2015.

Wil-Dog AbersMusician e.a., 'Global creative community calls on world leaders to tackle climate change', *The Guardian* 27 november 2015.

Wolf, Martin, 'Vu d'ailleurs/chronique; Le pétrole bon marché, une mauvaise nouvelle pour la planète', *Le Monde* 10 december 2015.

Wolff, Harriet, 'Use your rights!', *Die Tageszeitung* 7 december 2015.

Wolff, Harriet, 'Der kleine Unterschied', *Die Tageszeitung* 11 december 2015.

Woodbury, Zhiwa, 'After Paris: making the case for a people-powered transition to a new climate culture', *Truthout* 15 december 2015. Bron: Truthout <<http://www.truth-out.org/opinion/item/34034-after-paris-making-the-case-for-a-people-powered-transition-to-a-new-climate-culture>> (25 mei 2016).

Zenghelis, Dimitri en Nicholas Stern, 'Climate change and cities: a prime source of problems, yet key to a solution', *The Guardian* 17 november 2015.

Zoelen, Bart van, 'Veertig procent minder is nog lang niet genoeg', *Het Parool* 28 november 2015.

Zoelen, Bart van, 'Een beter klimaat begint in de stad', *Het Parool* 28 november 2015.

Websites (receptieonderzoek)

Der Spiegel <<http://www.spiegel.de/fotostrecke/guerilla-art-in-paris-klimaschutzaktion-von-brandalism-fotostrecke-132396-2.html>> (28 maart 2016).

The Guardian <<http://www.theguardian.com/world/gallery/2015/dec/01/photo-highlights-of-the-day-motor-bike-skills-and-a-sporting-tattoo>> (1 april 2016).

The Guardian <<http://www.theguardian.com/world/picture/2015/nov/30/eyewitness-shoes-climate-change-protest-paris>> (1 april 2015).

Video (receptieonderzoek)

Der Spiegel <<http://www.spiegel.de/video/paris-eiffelturm-im-kunstprojekt-als-virtueller-wald-video-1630980.html>> (21 maart 2016).

Le Monde <http://www.lemonde.fr/arts/visuel/2015/12/04/ice-watch-voir-la-banquise-fondre-a-paris_4824945_1655012.html> (21 maart 2016).

New York Times <<http://www.nytimes.com/video/multimedia/100000004063849/pope-celebrities-activists-display-shoes-ahead-of-paris-climate.html>> (21 maart 2016).

The Guardian <<http://www.theguardian.com/environment/video/2015/dec/11/paris-yellow-eco-paint-climate-activists-arc-de-triomphe-video>> (21 maart 2016).

The Guardian <<http://www.theguardian.com/environment/video/2015/nov/29/paris-climate-protesters-banned-but-10000-shoes-remain-video>> (21 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33710-climate-activists-vow-to-continue-with-protests-ahead-of-paris-talks>> (18 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33849-thousands-defy-paris-state-of-emergency-protest-ban-to-sound-the-alarm-on-global-climate-crisis>> (18 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33850-indigenous-climate-activists-paris-police-state-is-the-reality-frontline-communities-live-with>> (18 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33861-pope-francis-to-world-leaders-at-un-climate-summit-we-are-at-the-limits-of-suicide>> (18 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33879-how-climate-inequality-hurts-the-most-vulnerable-and-least-responsible>> (18 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33877-as-new-york-state-probes-exxon-oil-giant-targets-the-journalists-who-exposed-climate-change-cover-up>> (18 maart 2016).

Truthout <<http://www.truth-out.org/news/item/33987-hundreds-protest-unacceptable-draft-climate-accord-inside-cop21>> (18 maart 2016).

Overige bronnen (bijlage 1)

Aronoff, Kate, 'The risks of being heard at COP21: How I ended up in a Parisian jail cell', *Yes! Magazine* 15 december 2015.

Demos, T.J., 'Playful protesters use art to draw attention to inadequacy of Paris Climate Talks', *Truthout* 13 december 2015. Bron: <<http://www.truth-out.org/news/item/34006-playful-protesters-use-art-to-draw-attention-to-inadequacy-of-paris-climate-talks>> (17 mei 2016).

Ellis-Petersen, Hannah, 'Global panic: art show Exit brings climate change to shocking life', *The Guardian* 27 november 2015.

Frej, Willa, 'Activists paint massive sun on Paris streets to push for renewable energy policy', *Huffington Post* 11 december 2015.

Jardonnet, Emmanuelle, 'La COP21, versant artistique', *Le Monde* 2 december 2015.

Klanten, Robert (red.), e.a., *Art & Agenda. Political Art and Activism*, Berlijn 2011.

Lint, Roos van der, 'Luisteren naar een gletsjerconcert', *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 45 (november).

Mason, Brook, 'Pole position: Lucy + Jorge Ota bring Antarctica-inspired works to New York', *Wallpaper* 22 januari 2016. Bron: Wallpaper <<http://www.wallpaper.com/art/lucy-and-jorge-orta-bring-antartica-inspired-works-to-new-york>> (10 april 2016).

Neuendorf, Henri, 'Shepard Fairey installs a massive globe on the Eiffel tower to address climate change', *ArtNetNews* 26 november 2015. Bron: ArtNet <<https://news.artnet.com/art-world/shepard-faireys-paris-climate-change-369935>> (17 mei 2016).

Peltier, Elian, 'With climate march canceled, advocates ask for shoes instead', *The New York Times* 19 november 2015.

Peltier, Elian, 'With marches banned, shoes carry a message', *The New York Times* 29 november 2015.

Peltier, Elian, 'In Paris, art confronts 2 crises', *The New York Times* 10 december 2015.

Reilly, Mollie, 'Paris plastered with wanted posters for 'Climate Criminals'', *The Huffington Post* 7 december 2015.

Rowling, Megan en Morag MacKinnon, 'Pope Francis puts his shoes in the centre of Paris to protest against climate change', *Independent* 30 november 2015.

Simms, Andrew, 'Not the Paris climate talks: pictures worth a thousand words', *The Guardian* 10 december 2015.

Taylor, Lenore, 'Paris diary: for a clean energy future, turn right at the blue giraffe', *The Guardian* 3 december 2015.

Websites (bijlage 1)

Aerocene <<http://www.aerocene.com/#about-section>> (10 april 2016).

Andrea Polli, *Particle Falls*, 2010, video. Bron: Vimeo <<https://vimeo.com/16336508>> (25 mei 2016).

Arche de Noe <<http://www.archedenoeclimat.com/en/arche-de-noe-climat-a-spectacular-creation/>> (10 april 2016).

ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/9407/>> (24 mei 2016).

Artists4Climate <<http://www.artists4climate.com/en/artists/janet-laurence/>> (17 mei 2016).

Art Net <<http://www.artnet.com/artists/shepard-fairey/>> (24 mei 2016).

Art Not Oil Coalition <<http://www.artnotoil.org.uk/>> (9 april 2016).

Beautiful Trouble <<http://beautifultrouble.org/>> (24 mei 2016).

Beehive Design Collective <<http://beehivecollective.org/about-the-hive/who-we-are/>> (17 mei 2016).

Beehive Design Collective <<http://beehivecollective.org/graphics-projects/mesoamerica-resiste/>> (17 mei 2016).

Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/the-project>> (24 mei 2016).

Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/brandalism-cop21>> (17 mei 2016).

Climate Games <<https://www.climategames.net/en/home>> (9 april 2016).

Climate Ribbon <<http://theclimateribbon.org/about-the-project/#origins>> (9 april 2016).

Creative Commons <<https://creativecommons.org/about/>> (20 mei 2016).

Dezeen <<http://www.dezeen.com/2013/08/08/cloudscapes-at-mot-by-tetsuo-kondo-architects-and-transsolar/>> (10 april 2016).

Diller Scofidio en Renfro <<http://www.dsny.com/projects/exit>> (24 mei 2016).

Eroles Project <<http://www.erolesproject.org/#!more-info/w9kbc>> (9 april 2016).

Field Studies <<http://www.fieldstudies.org/>> (24 mei 2016).

Freedom To Pollute <http://www.aidoh.dk/new-struct/Happenings-and-Projects/Happenings/Freedom-to-Pollute/GB-freedom_to_Pollute.htm> (9 april 2016).

Give A Shit <<http://giveashit.nu/2016/01/04/toilet-recap-in-seven-lessons/>> (10 april 2016).

Greenpeace <<http://www.greenpeace.org/international/en/press/releases/2015/COP21-protest-arc-de-triomphe-climate-change/>> (10 april 2016).

Ice Watch Paris <<http://icewatchparis.com/>> (9 april 2016).

Ikono TV, *Artists speak Out*, Interview met Janet Laurence, 4 december 2015. Bron: You Tube <<https://www.youtube.com/watch?v=JwuFUeVfahg>> (24 mei 2016).

IkonoTV <<http://www.ikono.tv/>> (10 april 2016).

Janet Laurence <<http://www.janetlaurence.com/biography/>> (24 mei 2016).

Michael Pinsky <<http://www.michaelpinsky.com/project/leau-qui-dort/>> (25 mei 2016).

Mona Bismarck <<http://www.monabismarck.org/events/andrea-polli-particles-falls>> (10 april 2016).

Obey Giant <<https://obeygiant.com/cv/>> (24 mei 2016).

Olafur Eliasson <<http://olafureliasson.net/biography>> (9 april 2016).

One Heart One Tree <<https://www.1heart1tree.org/cop21/partners>> (24 mei 2016).

Pedro Marzorati <<http://pedromarzorati.com/demarche/>> (24 mei 2016).

Run For Your Life <<http://www2.runforyourlife.nu/en/about-2/why/>> (17 mei 2016).

Studio Orta <<http://www.studio-orta.com/en/artwork/273/Antarctica-World-Passport-Delivery-Bureau-Jardin-des-Plantes-Paris>> (10 april 2016).

Teresa Borasino <<http://teresaborasino.com/work/>> (24 mei 2016).

Tetsuo Kondo <<http://www.tetsuokondo.jp/project/bnl.html>> (25 mei 2016).

The Creators Project <<http://thecreatorsproject.vice.com/blog/feed-a-digital-forest-on-the-eiffel-tower-with-your-heartbeat>> (24 mei 2016).

The Standing March <<http://www.thestandingmarch.com/>> (10 april 2016).

Time Out <<http://www.timeout.com/paris/en/art/climats-artificiels>> (17 mei 2016).

Tomas Saraceno <<http://tomassaraceno.com/about/>> (24 mei 2016).

Tools for Action <http://www.toolsforaction.net/inflatable_blockade/> (10 april 2016).

Unbearable <http://www.galschiot.com/wp-content/uploads/2015/11/GB_Unbearable_Flier1.pdf> (9 april 2016).

Video (bijlage 1)

Frantisek Zachoval, *Interview with Elizabeth Markevitch, founder of Ikono/Ikono On Air Festival*, Berlijn, 21 september 2013. Bron: You Tube <<https://www.youtube.com/watch?v=B5gBspqWpe4>> (24 mei 2016).

Bijlage 1.

Vanwege de tijdsperiode waarin dit onderzoek moest plaatsvinden is een selectie gemaakt uit het complete scala van kunstprojecten dat te zien was tijdens de klimaatop. Deze bijlage bestaat uit afbeeldingen van de dertig voor deze scriptie onderzochte kunstprojecten. Daarnaast wordt elk kunstproject voorzien van een korte omschrijving van de kunstenaar(s) of het kunstenaarscollectief en de inhoud van het kunstproject. Met deze selectie is geprobeerd om de diversiteit van het kunstlandschap dat bestond tijdens de klimaatop in beeld te brengen.

Brandalism

Afb. 1 A.

Afb. 1. B.

Afb. 1 C.

Afb. 1 D.

Afb. 1 A. Revolt Design, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.brandalism.org.uk/artists/revolt-design>> (2 april 2016).

Afb. 1 B. Bill Posters, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.brandalism.org.uk/artists/bill-posters>> (2 april 2016).

Afb. 1 C. Climate Games, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.brandalism.org.uk/artists/climate-games>> (2 april 2016).

Afb. 1 D. Barnbrook, Klink and Friends, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <http://www.brandalism.org.uk/cities/paris?photo_id=565b63bcd0e8c000600002e> (2 april 2016).

Brandalism is een collectief van kunstenaars en activisten, dat werd opgezet in 2012.¹ Het project komt in opstand tegen de controle die het bedrijfsleven heeft op de openbare ruimte en kaapt met haar interventies advertentieruimte om de eigen boodschap op artistieke wijze over te brengen. De kunstenaar-activisten van Brandalism zien de straat als een plek van communicatie die toebehoort aan de gemeenschap. Ze zijn kritisch over de manier waarop het bedrijfsleven de openbare ruimte, door middel van reclameuitingen, in beslag neemt en hun boodschap aan de bevolking opdringt. De reclameboodschappen maken de burger volgens Brandalism onzeker en ongelukkig en zorgen ervoor dat hij zich verplicht voelt te consumeren. De kunstenaar-activisten van Brandalism zeggen geïnspireerd te zijn door de acties van de Situationisten in de jaren zestig.²

In de nacht voorafgaand aan de klimaatop verspreidden activisten, gehuld in bedrijfskleding van JCDecaux, posters over meer dan 600 bushokjes in Parijs. De posters waren ontworpen door tachtig verschillende kunstenaars. Daarnaast werden ook de inwoners van Parijs uitgedaagd om mee te doen aan de actie en werden de door hun ontworpen posters ook opgehangen in de bushokjes. Met de posters levert Brandalism kritiek op de twee gezichten van het bedrijfsleven. In hun advertenties doen bedrijven een poging klimaatbewust over te komen, terwijl ze in werkelijkheid, volgens Brandalism, een deel van het probleem zijn. Nu de klimaatop gesponsord blijkt te worden door het bedrijfsleven komt Brandalism ook in opstand tegen de invloed van deze bedrijven op de politiek.³

In het collectief van Brandalism is een onderscheid te maken tussen de kunstenaar-organisator, de kunstenaar-activist en de activist. De kunstenaar-organisator bedenkt, organiseert en faciliteert de actie. Hij zorgt ervoor dat tachtig kunstenaars van over de hele wereld hun krachten bundelen en posters ontwerpen met hetzelfde doel. De kunstenaars die de posters hebben ontworpen kunnen gezien worden als kunstenaar-activisten. Zij leveren met hun posters op artistieke wijze kritiek op het politieke en economische systeem. Daarnaast zijn binnen Brandalism activisten actief die de praktische kant van de actie verzorgen. Zij gaan de straat op om de posters te verspreiden.

Ondanks het onderscheid dat hier gemaakt wordt tussen de rollen die kunstenaars en activisten binnen het collectief innemen, vindt in de praktijk overlapping plaats tussen de verschillende rollen. Een kunstenaar-organisator kan naast zijn rol als organisator ook een poster ontwerpen en ook meehelpen met het verspreiden van de posters.

---

¹ Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/the-project>> (24 mei 2016).

² Ibid.

³ Brandalism <<http://www.brandalism.org.uk/brandalism-cop21>> (17 mei 2016).

The Eroles Project

Afb. 2 A. The Eroles Project, *Community Art Hub*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.erolesproject.org/#!/cop21-program/c1hr1>> (3 april 2016).

Afb. 2 B. The Eroles Project, *Community Art Hub*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.erolesproject.org/#!/cop21-program/c1hr1>> (3 april 2016).

The Eroles Project werd in november 2014 opgezet door een groep mensen die elkaar hebben leren tijdens de cursus Transformative Collaboration op het Eco Dharma Centrum in Spanje.⁴ Het kernteam bestaat uit Mona Rathsmann, Maria Llanos del Corral en Ruth Cross. De acties die *Eroles* uitvoert komen voort uit een basis in de Pyreneeën in Spanje waar zich een door *Eroles* opgezet leercentrum bevindt. In dit leercentrum worden mensen opgeleid die samen een netwerk van activisten, of ‘change-makers’, vormen om zo een beweging te creëren die bijdraagt aan creatieve en duurzame oplossingen voor wereldproblematiek.⁵

Voor de klimaatop vormde *The Eroles Project* een team met Jungle House Collective en TierrActiva en creëerde een internationale autonome gemeenschap in Pré-Saint-Gervais. In L’Annexe werd een *Community Art Hub* (2015) gevormd waar vanuit projecten werden georganiseerd. In de ‘art hub’ kwamen mensen samen die creatieve acties voerden, marsen liepen, performances of interventies deden. Er werden workshops in kunst, straattheater, meditatie, yoga en sculpturen georganiseerd en lezingen gehouden door internationale activisten. Ook werden er veganistische maaltijden geserveerd aan de actievoerders door het Duitse kookteam *Kokerellen*. Met de ‘art hub’ als basis werden creatieve acties georganiseerd.⁶

Onder de acties die werden georganiseerd vanuit de *Community Art Hub* was bijvoorbeeld een theatrale interventie die voortkwam uit een workshop over onzichtbaar theater die de dag ervoor gegeven werd.⁷ Met de theatrale interventie werd geprobeerd omstanders mee te laten doen aan een vooraf bedachte scène, waarmee de grens tussen performer en toeschouwer verbroken werd. Door meegezogen te worden in een theatrale conflictsituatie zou de toeschouwer aan het denken gezet worden over maatschappelijke kwesties die hij anders misschien zou vermijden. Daarnaast werd er een debatavond georganiseerd in samenwerking met de makers van *Run For Your Life* (2015). Het debat ging over hoe er in de huidige maatschappij invloedrijke acties gevoerd kan worden en sloot af met de vertoning van documentatiemateriaal van de actie *Run For Your Life*. Op weer een andere avond werden presentaties, films, installaties en kunstwerken van ‘change makers’ uit Zuid-Amerika, Afrika en Azië vertoond. De bedoeling van dit soort acties was het vergaren en verspreiden van kennis, cultuur en creativiteit.⁸

⁴ Eroles Project <<http://www.erolesproject.org/#!more-info/w9kbc>> (9 april 2016).

⁵ Ibid.

⁶ Eroles Project <<http://www.erolesproject.org/#!about1/c1knr>> (9 april 2016).

⁷ Eroles Project <<http://www.erolesproject.org/#!cop21-program/c1hr1>> (24 mei 2016).

⁸ Ibid.

The Beehive Design Collective

Afb. 3 A. The Beehive Design Collective, *Plan Mesoamerica*, 2004 - heden, Parijs. Foto: Beehive Collective.

Afb. 3 B. The Beehive Design Collective, *Plan Mesoamerica* (detail), 2004 - heden, Parijs. Foto: Andrew Simms.

The Beehive Design Collective is een collectief van activisten en kunstenaars die vrijwillig werken voor de organisatie en die naar eigen zeggen door hun gedecentraliseerde structuur streven naar het 'kruisbestuiven van de grassroots'.⁹ Ze maken kunst die complexe wereldproblemen vertaalt zodat ze aankomen bij het grote publiek. Het collectief is voornamelijk bekend van hun grote grafische, bijna strip-achtige, werk, maar doet ook kleinschalige projecten in de gemeenschap. De kunstenaars werken gezamenlijk, anoniem en op basis van donaties, om zo de vragen 'Wie maakte dit?' en 'Hoeveel kost het?' te vermijden.¹⁰ Deze manier van werken, waarbij het individuele auteurschap van ondergeschikt belang is en de nadruk ligt op samenwerking met de gemeenschap en met andere beroepsgroepen, is kenmerkend voor activistische kunstenaars.¹¹

Het werk dat het collectief maakt is onderdeel van de *Creative Commons*, een non-profitorganisatie die het mogelijk maakt creativiteit en kennis te delen en gebruiken.¹² *Creative Commons* biedt gebruikers copyright licenties waarmee aanpassingen kunnen worden gedaan aan de standaard copyright licentie waarbij alle rechten zijn voorbehouden aan de maker. Via *Creative Commons* kunnen licenties worden gemaakt waarmee slechts enkele rechten zijn voorbehouden aan de maker, waardoor het product makkelijker door veel mensen gebruikt kan worden.¹³

Plan Mesoamerica (2004 -heden) is onderdeel van een trilogie waar The Beehive Design Collective in samenwerking met verschillende kunstenaars aan werkt. Het is een kritiek op de globalisering van de Amerika's en keert zich tegen grote projecten in de infrastructuur die de weg vrijmaken voor de vrije markt, die volgens het collectief de lokale economie en gemeenschap in gevaar brengt.¹⁴ De twee enorme grafische werken, die tijdens de klimaatop in Parijs tussen bomen zijn opgehangen, zijn gemaakt door twintig kunstenaars uit Noord en Zuid Amerika. De doeken representeren de twee kanten die het op kan gaan met Mesoamerica: afhankelijk van de keuzes die door regeringsleiders worden gemaakt wordt de hel of de hemel bereikt. De doeken waarschuwen voor een toekomst van een economisch gedreven uitbuiting van de regio's, waardoor lokale culturen en ecosystemen in gevaar worden gebracht. Wanneer de doeken van dichtbij worden bekeken zijn meer dan vierhonderd verschillende insecten, planten en diersoorten die leven in het gebied tussen Mexico en Colombia te zien.¹⁵

⁹ Beehive Design Collective <<http://beehivecollective.org/about-the-hive/who-we-are/>> (17 mei 2016).

¹⁰ Ibid.

¹¹ Nina Felshin, *But is it Art? The Spirit of Art as Activism*, Seattle 1995, pp. 9-29.

¹² Creative Commons <<https://creativecommons.org/about/>> (20 mei 2016).

¹³ Ibid.

¹⁴ Beehive Design Collective <<http://beehivecollective.org/graphics-projects/mesoamerica-resiste/>> (17 mei 2016).

¹⁵ Andrew Simms, 'Not the Paris climate talks: pictures worth a thousand words', *The Guardian* 10 december 2015.

Teresa Borasino

Afb. 4. Teresa Borasino, *Give a Shit*, 2015, Parijs. Foto: Daniela Paes Leão.

De van oorsprong Peruaanse, maar in Nederland werkzame, kunstenaar Teresa Borasino kaart met haar werk *Give A Shit* (2015) sociale en klimaatproblematiek en speciaal de relatie tussen de twee aan.¹⁶ In haar werk gaat ze vaak de samenwerking aan met lokale gemeenschappen. Zo werkte ze voor *Las Guerreras* (2012) samen met achttien vrouwen die hun huis uit gezet dreigden te worden. In de Barrios Altos, waar de vrouwen woonden, organiseerde ze een interventie, waarbij een straat werd geblokkeerd met twee grote grills, waarna gegrilde spiesjes aan de bewoners werden uitgedeeld.¹⁷

Voor de klimaatop printte Borasino het klimaatrapport van het IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) op wc-rollen. Sinds 1990 schrijft het IPCC wetenschappelijke rapporten over klimaatverandering. In 2007 ontving het IPCC de Nobelprijs voor de Vrede. Volgens Borasino hebben de meest vervuilende landen vlak voor de klimaatop in Parijs nog geen plannen gemaakt die ambitieus genoeg zijn om de twee-gradengrens die het IPCC voorstelde te kunnen halen. Borasino uit hier kritiek op met haar wc-rollen. Ze verbeeldt ermee het idee dat wereldleiders hun kont afvegen met de wetenschappelijke feiten.

De door Borasino bedrukte wc-rollen werden voor het eerst getest op 24 november 2015, vlak voor de klimaatop, toen zij de Tweede Kamer bezocht waar de Nederlandse bijdrage aan de klimaatop werd besproken. Ze werd goed in de gaten gehouden door bewakers, maar slaagde er toch in een toiletrol achter te laten op het toilet. Na deze actie reisde ze af naar Parijs om samen met andere activisten ook hier de wc-rollen in de toiletten achter te laten. Helaas is het plan niet geheel geslaagd, hoewel veel mensen, inclusief de beveiligers, gehoord hebben van de wc-rollen met het IPCC-rapport erop, konden de rollen niet in groten getale op de wc's geplaatst worden. De wc's waren te klein en er was geen horizontaal vlak om de rollen op te plaatsen.¹⁸ Toch is er een aantal rollen geplaatst en alleen het feit dat er veel over werd gepraat en men wereldleiders die hun kont afvegen met het IPCC-rapport kon visualiseren was voor de kunstenaar een overwinning.

¹⁶ Teresa Borasino <<http://teresaborasino.com/work/>> (24 mei 2016).

¹⁷ Teresa Borasino <http://teresaborasino.com/work/las_guerreras/> (24 mei 2016).

¹⁸ Give A Shit <<http://giveashit.nu/2016/01/04/toilet-recap-in-seven-lessons/>> (10 april 2016).

Laboratory of Insurrectionary Imagination

Afb 5 A. Laboratory of Insurrectionary Imagination, *Climate Games*, 2015, Parijs. Foto: onbekend.

Bron:

<<https://labofii.wordpress.com/2015/04/20/hackcop21-a-laboratory-of-art-activism-to-co-design-creative-resistance-for-climate-justice-london-june-1st-to-7th/>> (3 april 2016).

Afb. 5 B: Een activist maakt een mosgraffiti met de slogan van *Climate Games*. Foto: onbekend. Bron: Twitter/@JEBA_JE.

De organisatie van de *Climate Games*, The Laboratory of Insurrectionary Imagination, is een samenkomst van mensen uit verschillende beroepsgroepen: kunstenaars, activisten, gamers, ontwerpers, schrijvers, vertalers, performers, en volgens de website van de organisatie zelfs geld-witwassers!¹⁹ De organisatoren zien zichzelf niet als instituut, groep, netwerk of NGO, maar als een groep vrienden met eenzelfde liefde voor collectieve creatieve ongehoorzaamheid. De organisatoren riepen tijdens de klimaatop in Parijs op tot ‘civil disobedience’ waarna er door 124 teams 214 acties werden georganiseerd over de hele wereld. Volgens de organisatoren is burgerlijke ongehoorzaamheid de moeder van creativiteit binnen de klimaatbeweging.²⁰ Wat zij verstaan onder creatieve ongehoorzaamheid zijn acties als flashmobs, performances, guerilla-acties en barricades. Al deze acties kunnen op een creatieve manier worden vormgegeven. Voor tips wat betreft creatieve en ongehoorzame acties geeft de website van *Climate Games* een link naar *Beautiful Trouble, a toolbox for revolution*.²¹

De *Climate Games* kunnen gezien worden als de kunstenaar-organisatoren die Yates McKee beschrijft. Het is een beweging die een netwerk creëert waarbinnen verschillende beroepsgroepen creatieve acties uitvoeren. Zelf noemen de organisatoren de *Climate Games* geen actie, maar een gereedschap om acties te ondersteunen. Het biedt een online platform om informatie te verspreiden die teams van bevriende activisten kan helpen bij het plannen en uitvoeren van hun acties. Dit alles wordt gegoten in de vorm een spel waarbij gestreden wordt tegen ‘Team Blue’, bestaand uit de politie en beveiligingspersoneel. De activisten brengen in kaart waar ‘Team Blue’ zich bevindt om zo anderen te helpen niet met de politie in aanraking te komen en zoveel mogelijk creatieve acties te kunnen uitvoeren om klimaatverandering onder de aandacht te brengen.²²

Verschillende kunstprojecten die in deze thesis beschreven worden zijn gelieerd aan deze beweging. Zo is *Brandalism* de winnaar geworden van de award ‘The Big Splash Cup’ vanwege het feit dat ze veel in het nieuws besproken zijn. *Tools for Action* sleepte de award binnen voor ‘The Insurrectionary Innovation Badge’ voor een nooit eerder vertoonde creatieve ongehoorzaamheid.²³

¹⁹ Climate Games <<https://www.climategames.net/en/home>> (9 april 2016).

²⁰ Ibid.

²¹ Beautiful Trouble <<http://beautifultrouble.org/>> (24 mei 2016).

²² Climate Games <<https://www.climategames.net/en/faqs>> (9 april 2016).

²³ Climate Games <<https://www.climategames.net/en/awards>> (9 april 2016).

Avaaz

Afb. 6 A. Avaaz, *Marching Shoes*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.duurzaamnieuws.nl/boze-schoenen-in-parijs/>> (3 april 2016).

Afb. 6 B. Avaaz, *Wanted*, 2015, Parijs. Foto: Avaaz.

De *Marching Shoes* (2015) van Avaaz is inmiddels een iconisch beeld geworden van de protesten tijdens de klimaatop in Parijs. Vrijwel alle media nemen het protest op in hun berichtgeving.²⁴ De actie ontstond nadat het oorspronkelijke plan van Avaaz niet door kon gaan.²⁵ Na de aanslagen in Parijs werd de klimaatmars die Avaaz had georganiseerd verboden, waarna besloten werd over te gaan op plan B: het vullen van het Place de la République met schoenen. De schoenen verbeeldden de mensen die tijdens de klimaatop niet mee konden lopen met de mars en zodoende hun stem niet konden laten horen. De actiegroep riep Parijzenaren op om hun schoenen te versieren met de berichten die ze hadden willen uiten met de mars en deze op het plein te zetten.²⁶

Hoewel de meeste schoenen van de gewone Parijse bevolking waren, stond ook een aantal schoenen van vooraanstaande personen op het plein. Zelfs de schoenen van Paus Franciscus stonden er.²⁷ De boodschap van het protest was tweeledig: in de eerste plaats representeren de schoenen de wereldbevolking die gezamenlijk stappen onderneemt om klimaatverandering tegen te gaan, maar er kwam een tweede betekenis bij toen de klimaatmars niet door mocht gaan. Vanaf dat moment stonden de schoenen ook symbool voor repressie: de overheid kon wel zorgen voor de veiligheid van regeringsleiders, maar de stem van de bevolking leek niet belangrijk genoeg om dezelfde bescherming te krijgen.²⁸

Een tweede actie van Avaaz bestond uit het ophangen van 'Wanted-posters' door de hele stad.²⁹ Hiermee leverde de actiegroep kritiek op zeven lobbyisten van fossiele brandstoffen en klimaatsceptici. De meer dan duizend posters werden opgehangen in de buurt van chique hotels in de stad. De lobbyisten komen volgens Avaaz naar Parijs om de klimaatovereenkomst te saboteren, daarom wil de actiegroep duidelijk maken dat regeringsleiders niet naar deze mensen moeten luisteren.

De lobbyisten die op de posters van Avaaz prijken zijn onder anderen: Benjamin Sporton, directeur van de World Coal Association, Bjorn Lomborg, schrijver van *The Skeptical Environmentalist* en Fiona Wild, vice-president van de afdeling milieu en klimaatverandering van BHP Biliton, beheerder van kolenmijnen. Een aantal van de door Avaaz bekritiseerde personen uitte kritiek op de 'persoonlijke aanval' van de actiegroep.³⁰

---

²⁴ Zie tabel 1, bijlage 2.

²⁵ Elian Peltier, 'With climate march canceled, advocates ask for shoes instead', *The New York Times* 19 november 2015.

²⁶ Ibid.

²⁷ Megan Rowling en Morag MacKinnon, 'Pope Francis puts his shoes in the centre of Paris to protest against climate change', *Independent* 30 november 2015.

²⁸ Elian Peltier, 'With marches banned, shoes carry a message', *The New York Times* 29 november 2015.

²⁹ Mollie Reilly, 'Paris plastered with wanted posters for 'Climate Criminals'', *The Huffington Post* 7 december 2015.

³⁰ Ibid.

Tools for Action

Afb. 7. Tools for Action, *Inflatable Barricades*, 2015, Parijs. Foto: Artúr van Balen.

Het Berlijnse kunstenaarscollectief Tools for Action maakte voor de klimaatop opblaasbare barricades, ofwel *Inflatable Barricades* (2015). Deze barricades zijn gebaseerd op de vroegste vorm van barricades: holle vaten die in de zestiende eeuw de straten in gerold werden en met kettingen aan elkaar werden gezet. De nieuwe vorm van barricades die Tools for Action ontwierp zijn lichtgewicht, opblaasbaar en worden met klittenband aan elkaar gezet. Op deze manier kunnen ze snel opgebouwd worden op verschillende plekken in de stad. Naast het vormen van muren kunnen de losse onderdelen ook gebruikt worden als speelgoed, door ze in de lucht te gooien, wat een lichtheid en speelsheid aan de actie meegeeft³¹

De rode lijnen die te zien zijn op de zilveren opblaasbare barricadeblokken lopen als een rode draad door verschillende kunstprojecten tijdens de klimaatop heen. De lijnen staan voor grenzen die niet over gegaan mogen worden om de aarde leefbaar te houden.³²

Al eerder was de groep aanwezig tijdens een klimaatconferentie. In Cancún, waar de klimaatop in 2010 werd gehouden, maakte de groep een opblaasbare hamer, geïnspireerd door het citaat: “Art is not a mirror to reality, but a hammer with which to shape it”. De groep gelooft dus dat kunst er niet alleen is om maatschappelijke problematiek te verbeelden, maar dat het ook gebruikt kan worden om directe, invloedrijke actie te ondernemen. Via hun website toont de groep door middel van filmpjes hoe iedereen zelf thuis een opblaasbare barricade kan maken.³³

---

³¹ Tools for Action <http://www.toolsforaction.net/inflatable_blockade/> (10 april 2016).

³² T.J. Demos, ‘Playful protesters use art to draw attention to inadequacy of Paris Climate Talks’, *Truthout* 13 december 2015. Bron: <<http://www.truth-out.org/news/item/34006-playful-protesters-use-art-to-draw-attention-to-inadequacy-of-paris-climate-talks>>.

³³ Tools for Action (zie noot 46).

Greenpeace

Afb. 8. Greenpeace, *zonder titel*, 2015, Parijs. Foto: Greenpeace.

In de ochtend van 11 december bestormde de Franse tak van Greenpeace de Arc de Triomphe en gooide niet-vervuilende gele verf op de rotonde rondom het monument.³⁴ De voorbijrijdende auto's en fietsers hielpen, of ze dat nu wilden of niet, mee met het verspreiden van de verf over de rotonde waardoor vanuit de lucht een zon rondom de Arc de Triomphe te zien was. Zodoende zouden de regeringsleiders vanuit het vliegtuig op weg naar huis, het beeld kunnen zien en herinnerd worden aan de oplossing voor klimaatverandering die Greenpeace voor ogen heeft: het vervangen van fossiele brandstoffen door duurzame energie.³⁵ Volgens Frederic Amiel, de Franse coördinator van het project, is de actie een kritiek op de manier waarop de Franse overheid zichzelf presenteerde tijdens de klimaatop. Frankrijk produceert drie keer minder duurzame energie dan haar buurlanden. Het doel van de actie was dan ook om president Hollande op te roepen snel actie te ondernemen om de productie van duurzame energie te vergroten.³⁶

Tijdens de actie klommen activisten ook in de Arc de Triomphe waar ze spandoeken ophingen waarop ze president Hollande aansporen om 'de energie te vernieuwen'. Daarnaast schilderden ze een zon op het Place Charles de Gaulle. Meerdere activisten werden opgepakt tijdens deze acties.³⁷

---

³⁴ Willa Frej, 'Activists paint massive sun on Paris streets to push for renewable energy policy', *Huffington Post* 11 december 2015.

³⁵ Greenpeace

<<http://www.greenpeace.org/international/en/press/releases/2015/COP21-protest-arc-de-triomphe-climate-change/>> (10 april 2016).

³⁶ Ibid.

³⁷ Frej 2015 (zie noot 73).

Michael Pinsky

Afb. 9. Michael Pinsky, *L'eau qui dort*, 2015, La Villette, Parijs. Foto: Ian Beech.

In het park La Villette in Parijs staan vanaf 25 november 2015 fietsen, stoelen, winkelwagentjes en allerlei andere zaken die uit het Ourcq Canal zijn opgediept.³⁸ De veertig door het water aangetaste objecten horen bij de installatie *L'eau qui dort* (2015) van de Britse kunstenaar Michael Pinsky en vormen een kritiek op de consumptiemaatschappij en hoe de mens omgaat met het milieu.³⁹ Pinsky stelt dat het verlangen dat de maatschappij heeft voor het nieuwe alleen kan bestaan wanneer het oude onzichtbaar is gemaakt.⁴⁰ Door het zichtbaar maken van de oude afgedankte spullen wil de kunstenaar dus het verlangen om te consumeren terugdringen.

Bij de installatie is een soundtrack gemaakt waarin de objecten gebruikt worden als instrumenten en metalige geluiden voortbrengen.⁴¹ Deze soundtrack kan door het publiek met de mobiele telefoon gedownload en beluisterd worden. Naast het bewustmaken van het publiek over de manier waarop zij consumeren en vervuilen, draagt het werk bij aan het opruimen van de wateren van Parijs en heeft het zo een positief effect op het milieu. Het project werd geproduceerd door La Villette en COAL (the Coalition for Art and Sustainable Development) voor het festival ArtCOP21.⁴²

Pinsky werkt internationaal en zijn werk wordt in galerieën en publieke ruimtes over de hele wereld tentoongesteld, zoals in *Tate Britain*, *Saatchi Gallery*, *Armory Center of the Arts* in Los Angeles en op de *Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam*.⁴³ Hij heeft veel onderzoek gedaan naar manieren waarop de publieke ruimte gevormd en beïnvloed wordt. Pinsky noemt zichzelf kunstenaar, stadsplanner, activist en onderzoeker en werkt in zijn projecten vaak samen met de lokale bevolking. Zijn werkwijze wordt bepaald door de sociale en politieke context die de omgeving biedt.⁴⁴

---

³⁸ Emmanuelle Jardonnet 2015 (zie noot 83).

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Michael Pinsky <<http://www.michaelpinsky.com/project/leau-qui-dort/>> (25 mei 2016).

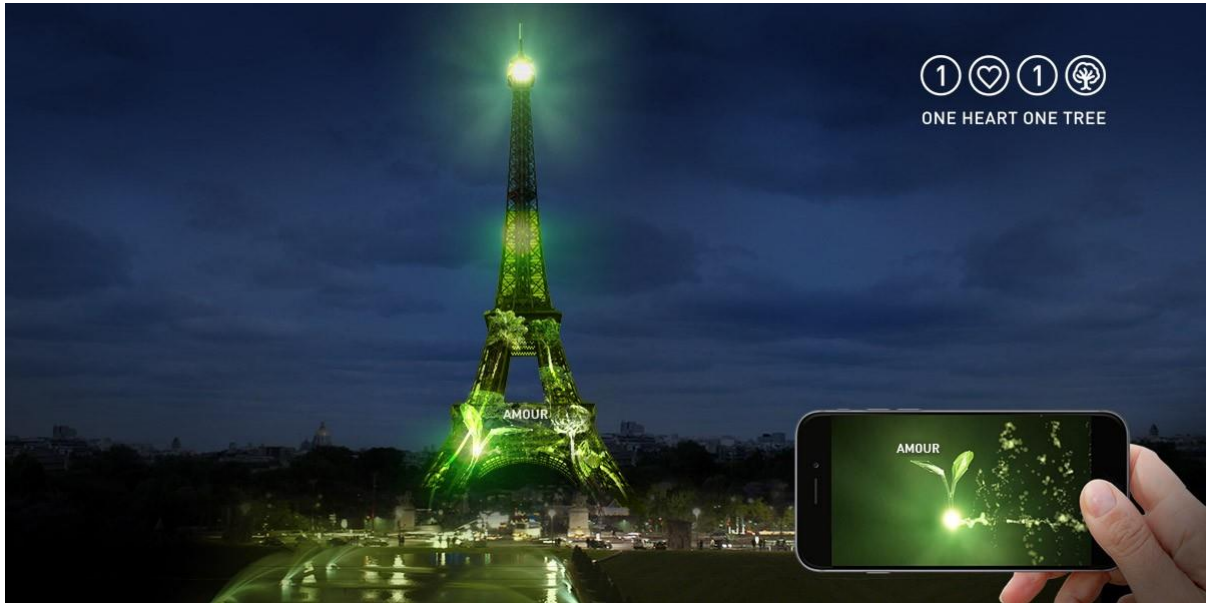
⁴¹ Ibid.

⁴² ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/leau-qui-dort/>> (10 april 2016).

⁴³ Michael Pinsky <<http://www.michaelpinsky.com/project/leau-qui-dort/>> (25 mei 2016).

⁴⁴ Ibid.

Naziha Mestaoui

Afb. 10. Naziha Mestaoui, *One Heart One Tree*, 2012 - heden, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <https://www.1heart1tree.org/seed-of-light/> (3 april 2016).

De Belgische kunstenaar Naziha Mestaoui noemt zichzelf in een interview met *The Creators Project* een 'projection mapping artist'.⁴⁵ Met haar werk verbindt ze het virtuele met de werkelijkheid, het onzichtbare met het zichtbare en natuur met technologie.⁴⁶

Mestaoui begon het project *One Heart One Tree* in 2012, toen nog met de titel *One Beat One Tree*. Ze maakte deze installatie tijdens de 'United Nations Earth Summit' in Rio de Janeiro waarna ze het verder ontwikkelde tot de vorm die het nu heeft.⁴⁷ Tijdens de klimaatop werd *One Heart One Tree* gemaakt met de VN, de gemeente Parijs en de Franse overheid als partners.⁴⁸ In tegenstelling tot sommige projecten van grassroots-organisaties is dit project dus in samenspraak met de organisatoren van de klimaatop gemaakt, en is het geen activistisch project dat zich tegen het systeem keert, zoals bijvoorbeeld Brandalism doet.

Door middel van een mobiele applicatie kan elke wereldburger een boom planten in het virtuele bos dat tijdens de klimaatop op de Eiffeltoren geprojecteerd wordt. De virtuele boom groeit op het ritme van de hartslag van zijn planter. Voor elke virtueel geplante boom zal door het project een echte boom geplant worden in één van de zeven herbebossingprojecten over de hele wereld. Er is veel gehoor gegeven aan de oproep om een boom te planten. Op 24 mei 2016 staat de teller op meer dan 53.000 geplante bomen.⁴⁹ Het doel van het project is volgens Mestaoui om mensen met zichzelf, anderen en het milieu te verbinden en zodoende iedereen de mogelijkheid te geven om de wereld te veranderen.

Na de klimaatop in Parijs gaat het project door. Ook op andere bekende monumenten zullen tijdens de wereldtournee in 2016 virtuele bomen groeien en kan geld gedoneerd worden.⁵⁰

---

⁴⁵ The Creators Project

<<http://thecreatorsproject.vice.com/blog/feed-a-digital-forest-on-the-eiffel-tower-with-your-heartbeat>> (24 mei 2016).

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ One Heart One Tree <<https://www.1heart1tree.org/cop21/partners>> (24 mei 2016).

⁴⁹ One Heart One Tree <<https://www.1heart1tree.org/cop21/live>> (24 mei 2016).

⁵⁰ One Heart One Tree <<https://www.1heart1tree.org/cop21>> (9 april 2016).

Olafur Eliasson

Afb. 11. Olafur Eliasson en Minik Rosing, *Ice Watch*, 2015, Place du Panthéon, Parijs. Foto: Studio Olafur Eliasson.

Het werk van de Deens-IJslandse kunstenaar Olafur Eliasson kenmerkt zich door een grote verbondenheid met de maatschappij. De kunstenaar noemt zijn werk ook wel ‘realiteitsmachines’, waarmee hij situaties creëert waarin abstracte kwesties invoelbaar worden gemaakt voor de toeschouwer.⁵¹ Voor hem is kunst een manier om denken om te zetten in doen.⁵² In de loop van zijn carrière is klimaatverandering een steeds belangrijker onderwerp van zijn werk geworden. Naast grote sculpturen zoals *Kissing Earth* (2015 - heden) dat hij momenteel ontwerpt voor het stationsplein in Rotterdam, en installaties als *The Weather Project* (2003) in de *Turbine Hall* in Tate Britain, ontwerpt Eliasson ook gebruiksvoorwerpen die bijdragen aan een duurzame toekomst. Zo ontwierp hij in 2012 *Little Sun*, een ledlamp die werkt op zonne-energie en bedoeld is om mensen zonder toegang tot elektriciteit te voorzien van duurzaam licht.⁵³

Het streven naar een duurzame toekomst dat centraal staat in het oeuvre van Eliasson is ook te zien in het werk *Ice Watch* (2015), dat hij installeerde tijdens de klimaatop. Hij maakte het werk voor het festival ArtCOP21. De kunstenaar viste twaalf enorme ijsblokken uit een fjord nabij Nuuk in Groenland. Hij liet de blokken naar Parijs transporteren en neerleggen in de vorm van een klok op het Place du Panthéon. De smeltende ijsblokken op het plein in Parijs verbeeldden de duizend blokken ijs van dezelfde grootte die de ijskap van Groenland door het jaar heen per seconde verliest.⁵⁴

In vergelijking met *Little Sun* is *Ice Watch* minder praktisch van aard. Volgens Eliasson is het werk zelf niet de actie die nodig is om klimaatverandering tegen te gaan, maar is zijn bedoeling voornamelijk het probleem inzichtelijk en invoelbaar te maken.⁵⁵ Hij spoort de regeringsleiders die bijeenkomen op de klimaatop aan werk te maken van het terugdringen van klimaatverandering en probeert tegelijkertijd voor het grote publiek inzichtelijk te maken waar tijdens de klimaatop over gesproken wordt. Het klimaatrapport is volgens Eliasson misschien wel het belangrijkste document sinds de bijbel, maar de informatie die erin staat is niet tastbaar voor het grote publiek. De kunstenaar wil met zijn werk een plek in de openbare ruimte creëren waar het publiek in gesprek kan gaan over klimaatverandering. Hij wil laten zien hoe betekenisvol het delen van een ervaring is, en dat het voor het voeren van een discussie niet nodig is om compleet op één lijn te staan.⁵⁶

⁵¹ Roos van der Lint, ‘Luisteren naar een gletsjerconcert’, *De Groene Amsterdammer* 139 (2015) nr. 45 (november).

⁵² Olafur Eliasson <<http://olafureliasson.net/biography>> (9 april 2016).

⁵³ Van der Lint 2015 (zie noot 4).

⁵⁴ Ice Watch Paris <<http://icewatchparis.com/>> (9 april 2016).

⁵⁵ Van der Lint 2015 (zie noot 4).

⁵⁶ Ibid.

Lucy en Jorge Orta

Afb. 12. Lucy en Jorge Orta, *Antarctica World Passport Delivery Bureau*, 2015, Grand Palais Parijs.
Foto: onbekend. Bron:
<<http://www.artcop21.com/events/antarctica-world-passport-delivery-bureau/>> (3 april 2016).

Studio Orta gebruikt verschillende media om kunst te verbinden aan sociale en ecologische problematiek. Sinds 2007 maken Lucy en Jorge Orta universele paspoorten voor Antarctica, ofwel *Antarctica World Passports* (2007-heden). In dat jaar maakte het koppel een reis naar de Zuidpool om de installatie *Antartic Village* (2007) te maken voor de *End of the World Biennale* in Argentinië. Deze installatie bestond uit vijftig sculpturen die wat weg hebben van koepeltentjes en waarop ze de vlaggen van landen van over de hele wereld naaiden. Ze wilde het brede klimaatprobleem bekendheid door te focussen op één aspect ervan: het smelten van de ijskappen.

Tijdens de klimaatop openden ze in distributiecentrum voor de paspoorten in het Grand Palais. Op deze manier konden bezoekers inwoners van de nieuwe globale gemeenschap van Antarctica worden, op voorwaarde dat ze beloofden de actie tegen de opwarming van de aarde te ondersteunen.⁵⁷ Op de paspoorten staat dat iedereen vrij is zich over de wereld te bewegen en men zich niet moet tegenhouden door grenzen. Daarnaast stelt het paspoort voor dat er een toevoeging moet komen bij artikel 13 van de Universal Declaration of Human Rights, door middel van het volgende statement: "Individuals should not be deemed of an inferior status to that of capital, trade, telecommunication and pollution, all of which have no boundaries".⁵⁸ Tot nu toe hebben de Orta's rond de 12.000 paspoorten uitgegeven.⁵⁹

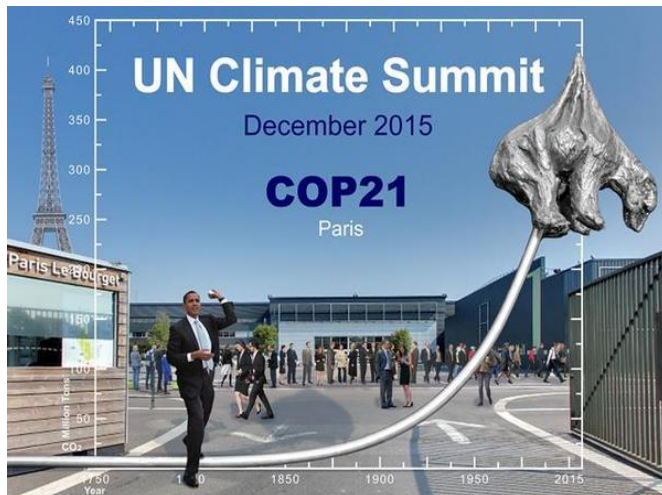
---

⁵⁷ Brook Mason, 'Pole position: Lucy + Jorge Ota bring Antarctica-inspired works to New York', *Wallpaper* 22 januari 2016. Bron: Wallpaper <<http://www.wallpaper.com/art/lucy-and-jorge-orta-bring-antarctica-inspired-works-to-new-york>> (10 april 2016).

⁵⁸ Studio Orta <<http://www.studio-orta.com/en/artwork/273/Antarctica-World-Passport-Delivery-Bureau-Jardin-des-Plantes-Paris>> (10 april 2016).

⁵⁹ Mason 2016 (zie noot 106).

Jens Galschiot

Afb. 13 A. Jens Galschiot, *Unbearable*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.klimadebat.dk/jens-galschiot-derfor-spider-jeg-isboern-i-paris-r630.php>> (3 april 2016).

Afb. 13 B. Jens Galschiot, *Freedom to Pollute*, 2002, Citizen Climate Summit Montreuil, Parijs. Foto: Kristian Buus.

Afb. 13 C. Jens Galschiot, *Climate Refugees*, 2002, Citizen Climate Summit Montreuil, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://ymlp.com/zluFQs>> (3 april 2016).

De Deense kunstenaar Jens Galschiot is opgeleid als smid en is voornamelijk bekend van zijn bronzen sculpturen.⁶⁰ Naast deze sculpturen organiseert Galschiot ook internationale happenings waarmee hij aandacht vraagt voor ongelijkheid en onbalans in de wereld. Tijdens de klimaatop in Parijs waren drie installaties van hem te zien: *Unbearable* (2015), *Freedom to Pollute* (2002) en *Climate Refugees* (2002). De twee laatste werken maakte hij niet speciaal voor de klimaatop. Galschiot zegt hierover dat hij zijn sculpturen wil gebruiken in elke context waar ze functioneel kunnen zijn, net zo lang tot ze versleten zijn.⁶¹

Freedom to Pollute is een zes meter hoge kopie van het Amerikaanse Vrijheidsbeeld die, vanwege zijn kitscherige uitvoering, doet denken aan de goedkope souvenirs die toeristen kopen wanneer ze het Vrijheidsbeeld bezoeken.⁶² Uit de toorts komt echte rook, en onder het beeld staan de woorden *Freedom to Pollute*. De kunstenaar ziet het beeld als een ontmoetingsplek en startpunt van verschillende campagnes rondom de klimaatop. Daarnaast heeft de sculptuur ook symbolische waarde. De sculptuur werd gemaakt voor de klimaatop in Johannesburg en Galschiot gebruikte hier het vrijheidsbeeld om kritiek te leveren op de rol van de Verenigde Staten tijdens deze conferentie. De Verenigde Staten waren niet bereid om een bindende overeenkomst te tekenen. Daarbij staat het Vrijheidsbeeld voor de Amerikaanse droom van vrijheid voor al haar burgers. Galschiot combineert het positieve symbool voor vrijheid met de negatieve associatie van vervuiling, waarmee hij wil zeggen dat vrijheid voor de één de begrenzing van de vrijheid van de ander betekent.⁶³

Ook *Climate Refugees* maakte Galschiot al eerder, waarna hij de beelden in verschillende samenstellingen en vormen getoond heeft. Tijdens de klimaatop in Parijs staan de klimaatvluchtelingen opgesteld rondom de installatie *Freedom To Pollute*, om aandacht te vragen voor migratiestromen die veroorzaakt worden door klimaatverandering.

Unbearable maakte Galschiot speciaal voor de klimaatop in 2015, in samenwerking met het WNF. De sculptuur werd tentoongesteld bij *Cité Universitaire* in Parijs. Het werk staat symbool voor hoe menselijk gedrag het klimaat over de hele wereld beïnvloedt en is bedoeld om het publiek te herinneren aan haar verantwoordelijkheid tegenover de volgende generaties. De levensgrote koperen ijsbeer is gespietst op een oliepijp in de vorm van een grafiek. De grafiek laat de uitstoot van fossiele brandstoffen sinds het jaar nul zien. De grafiek eindigt in het jaar 2015 wanneer de uitstoot zo omhoog is gegaan dat de op het uiteinde gespietste ijsbeer zich vijf meter boven de grond bevindt.⁶⁴

⁶⁰ Freedom To Pollute

<http://www.aidoh.dk/new-struct/Happenings-and-Projects/Happenings/Freedom-to-Pollute/GB-freedom_to_Pollute.htm> (9 april 2016).

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Unbearable <http://www.galschiot.com/wp-content/uploads/2015/11/GB_Unbearable_Flier1.pdf> (9 april 2016).

Climate Ribbon Initiative

Afb. 14. Climate Ribbon Initiative, *zonder titel*, 2014 - heden, Parijs. Foto: Andrew Simms.

Het *Climate Ribbon Initiative* (2014 - heden) is een kunstzinnig ritueel, bedoeld om te rouwen om wat we kunnen verliezen door de klimaatverandering.⁶⁵ Initiatiefnemer van het project is Kate McNeely, die zichzelf 'social change strategist', activist en verhalenverteller noemt. Het project is begonnen in 2014, toen de VN een conferentie hield over klimaatverandering. Er werd een mars georganiseerd in New York waaraan 400.000 mensen meededen en die eindigde bij een *Tree of Life*.⁶⁶ Het publiek werd uitgenodigd om op een kleurrijk lint op te schrijven wat ze het liefst hebben in hun leven en niet willen verliezen aan klimaatverandering. Deze linten werden opgehangen in de *Tree of Life*. Daarna kunnen deelnemers een lint van een vreemde uitzoeken, voorlezen, om hun pols binden en mee naar huis nemen. Hiermee verbinden ze zich aan het thema dat op het lint genoemd staat en worden ze uitgedaagd te werken aan het terugdringen van de klimaatverandering.

Het initiatief meldt op haar website dat dit proces zeer goed past bij de eenentwintigste eeuw: het heeft een globaal karakter en focust op hedendaagse problematiek, maar vindt tegelijkertijd haar oorsprong in oude lokale tradities. Het werd geïnspireerd door een traditie van de inheemse Amerikaanse bevolking waarbij met riemen de uitwisseling van vertrouwen en verbinding gedaan wordt tussen mensen. Het binden van linten aan bomen wordt volgens het initiatief door verschillende volken over de hele wereld verbonden met het ritueel van het doen van wensen.⁶⁷

Ook na de klimaatop gaat dit project door. Mensen van over de hele wereld worden via de website van het project gevraagd om rituelen te organiseren en hun linten op te sturen naar de initiatiefnemers. Zo proberen de kunstenaar-organisatoren van het *Climate Ribbon Initiative* de wereldbevolking aan te zetten tot het ondernemen van actie in hun eigen leven.

---

⁶⁵ Climate Ribbon <<http://theclimateribbon.org/about-the-project/#origins>> (9 april 2016).

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

Pedro Marzorati

Afb. 15. Pedro Marzorati, *Where the tides ebb and flow*, 2008, Montsouris Parc Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.mymodernmet.com/profiles/blogs/pedro-marzorati>> (3 april 2016).

De Argentijnse kunstenaar Pedro Marzorati gebruikt verschillende technieken om kunst te integreren in zowel stadse als natuurlijke omgevingen en geeft kunst zowel een functionele als esthetische rol door met zijn poëtische beeldspraak hedendaagse problematiek aan te kaarten.⁶⁸ Afhankelijk van het onderwerp maakt hij gebruik van technieken als fotografie, sculptuur, design, muziek en multimedia. Met zijn werk focust hij op de interactie tussen kunst, wetenschap en maatschappelijke problematiek en probeert hij de toeschouwer over deze zaken te laten nadenken. Eerdere werken waarmee Marzorati de klimaatverandering aankaart zijn *Noé Noyé* (j.o) en *WIND, Des habitats volés par le vent* (j.o.).

Hij maakte de sculptuur *Where the tides ebb and flow* (2008) voor het Nederlandse land-artfestival *Kielzog* nabij Amsterdam. Tijdens de klimaatop in Parijs werd het opnieuw geïnstalleerd in het Montsouris Park. De kunstenaar noemt het een actie van ‘militantisme poétique’ en hoopt ermee meer aandacht te krijgen voor de klimaatproblematiek.⁶⁹ Tijdens de klimaatop presenteerde hij ook andere werken in de tentoonstelling *Ouppsss!!* In Église Saint-Merry die onderdeel was van het festival ArtCOP21.⁷⁰

De installatie bestaat, afhankelijk van de locatie, uit twaalf tot dertig blauwe mensfiguren. De figuren staan in meer of mindere mate onder water, waarbij de eerste figuur in de rij bijna geheel te zien is en de laatste figuur bijna compleet onder het water verdwijnt. Met deze sculpturen illustreert de kunstenaar de problematiek rondom het stijgen van de zeespiegel. Hij wil de menselijke relatie met de natuur laten zien en waarschuwen voor de invloed van de klimaatproblematiek op onze levens.

---

⁶⁸ Pedro Marzorati <<http://pedromarzorati.com/demarche/>> (24 mei 2016).

⁶⁹ Pedro Marzorati <<http://pedromarzorati.com/where-the-tides-ebb-and-flow/>> (17 mei 2016).

⁷⁰ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/9407/>> (24 mei 2016).

Riksteatern

Afb. 16. Riksteatern, *Run for your life*, 2015. Foto: Jonas Esteban Isfält.

Onder leiding van Lisa Färnström organiseerde het Zweedse Riksteatern een loop met de titel *Run for your life* (2015) door Noord-Europa met Parijs als eindbestemming.⁷¹ Hiermee werd aandacht gevraagd voor klimaatverandering en een duurzame toekomst gepromoot. De race duurde twintig dagen en er deden duizenden mensen aan mee. Aan de deelnemers werd tijdens de loop gevraagd om hun visie op klimaatverandering te geven. Langs de route werden lokale evenementen georganiseerd. Op de website is het Riksteatern kritisch op de klimaatop: lobbyisten en de fossiele brandstoffenindustrie hebben te veel invloed op de besluitvorming, waardoor de controversiële oplossingen die zij aandragen teveel gestoeld zijn op economisch gewin.⁷² Zelf stellen ze zich op aan de kant van de tegenstanders: de milieubewegingen. Een quote uit het boek *This Changes Everything* (2015) van Naomi Klein vormt de aanleiding voor de actie: “There are times when you must accept small steps forward and there are other times when you need to run like a buffalo, now is the time to run”.⁷³

Met deze loop wil het theater andere instituten inspireren om ook deel te nemen aan het stoppen van klimaatverandering. De nadruk wordt gelegd op het feit dat iedereen een bijdrage kan leveren aan het stoppen van klimaatverandering. Het theatergezelschap noemt de loop een artistiek project en een performance.⁷⁴ Dit is de reden dat deze loop is opgenomen in de lijst van kunstprojecten binnen deze thesis. Er zijn meerdere marsen gehouden tijdens de klimaatop, maar die noemden de actie geen kunstproject.

---

⁷¹ Run For Your Life <<http://www2.runforyourlife.nu/en/about-2/why/>> (17 mei 2016).

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Run For Your Life <<http://www2.runforyourlife.nu/en/category/uncategorized/>> (17 mei 2016).

Art not Oil in samenwerking met Not an Alternative en Natural History Museum

Afb. 17 A. Art not Oil in samenwerking met Not an Alternative en Natural History Museum, *Art not Oil*, 2015, Louvre, Parijs. Foto: Kate Aronoff.

Afb. 17 B. Art not Oil in samenwerking met Not an Alternative en Natural History Museum, *Fossil Free Culture*, 2015, Louvre, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<https://www.pinterest.com/pin/491666484299709356/>> (3 april 2016).

Art Not Oil voert sinds 2004 actie tegen sponsoring door grote oliebedrijven van de kunst- en cultuursector.⁷⁵ Tot 2013 heette de organisatie Rising Tide UK. Toen het een coalitie vormde met andere organisaties die hetzelfde doel hadden (het beëindigen van sponsoring van de culturele sector door oliemaatschappijen), noemde de organisatie zichzelf Art Not Oil Coalition. De beweging bestaat uit kunstenaars, liefhebbers van culturele evenementen, milieuactivisten, mensenrechtenactivisten en anderen die logo's van oliemaatschappijen niet in de culturele sector willen tegenkomen. De organisatie is tegen het 'greenwashen' van bedrijven die bijdragen aan maatschappelijke problemen als klimaatverandering. De kunstsector zou gezuiverd moeten worden van sponsoring door deze bedrijven, zodat de sector niet indirect bijdraagt aan milieuvervuiling. Sinds 2004 heeft Art Not Oil op verschillende manieren actiegevoerd, maar het bekendst is de actie Liberate Tate in 2010.⁷⁶

Tijdens de klimaatop in Parijs voerden de activisten van Art Not Oil een performance uit in het Louvre. Twee activisten verspreidden een poel van melasse, een soort stroop die de uiterlijke kenmerken van olie heeft, in het midden van de vloer en renden weg. Daarna deden zeven anderen hun schoenen uit en begonnen rondjes te lopen met de stroop onder hun voeten. Met zwarte paraplu's in de handen begonnen ze te zingen: "Oil money out of the Louvre/Move, move, move" en "Total, Eni au revoir/Allez, allez, allez".⁷⁷ De activisten werden opgepakt door de politie, maar niet voordat ze een mooie cirkel van 'olie' over de vloer van het Louvre hadden verspreid.

---

⁷⁵ Art Not Oil Coalition <<http://www.artnotoil.org.uk/>> (9 april 2016).

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Kate Aronoff, 'The risks of being heard at COP21: How I ended up in a Parisian jail cell', *Yes! Magazine* 15 december 2015.

Shepard Fairey

Afb. 18 A. Shepard Fairey, *Earth Crisis*, 2015, Parijs. Foto: Aline Deschamps.

Afb. 18 B. Shepard Fairey, *Earth Crisis* (detail), 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<https://obeygiant.com/paris-cop21-shepard-reveals-earth-crisis-globe-located-in-the-center-of-the-eiffel-tower/>> (3 april 2016).

De Amerikaanse grafisch ontwerper en street-artkunstenaar Shepard Fairey werd opgeleid aan de Rhode Island School of Design en is al sinds de jaren negentig actief.⁷⁸ Hij wordt in het boek *Art & Agenda. Political Art and Activism* de leider van de wereldwijde street-artbeweging genoemd.⁷⁹ “Manufacturing Quality Dissent Since 1989” staat prominent op de voorpagina van zijn website.⁸⁰ Dit is tekenend voor zijn manier van werken en zijn boodschap. Met zijn tegendraadse werk schopt hij regelmatig tegen bestaande machtsstructuren en systemen. Zo was hij bijvoorbeeld een belangrijke actor in de Occupy-beweging vanaf 2011. Hoewel Fairey met zijn werk niet alleen oproept tot actie, maar zelf actie onderneemt (een percentage van de opbrengst van zijn werk gaat naar door hem gekozen goede doelen) noemt hij zichzelf geen activist.⁸¹ En ondanks het rebelse karakter van de kunstenaar is zijn werk inmiddels opgenomen in verschillende kunstinstituten. Een aantal van zijn werken bevindt zich in de collecties van het Smithsonian in Washington D.C. en het Victoria and Albert Museum in Londen.⁸²

Het werk *Earth Crisis* (2015) van Fairey hing van 20 tot 26 november 2015 tussen de eerste en tweede verdieping van de Eiffeltoren. De kunstenaar hoopt hiermee een dialoog te starten over het lot van de aarde.⁸³ De bol, die acht meter in diameter is, is gedecoreerd met florale patronen waarin de gevaren voor het milieu verborgen zitten en daarnaast aansporingen om het milieu te beschermen. Met zijn werk wil de kunstenaar laten zien dat klimaatproblematiek verbonden is met veel verschillende maatschappelijke kwesties en wil hij de maatschappij aansporen een eenheid te vormen om deze problemen aan te pakken.⁸⁴

Fairey werd wereldwijd bekend door de poster *Hope*, die hij maakte tijdens Occupy in 2011, en waar een foto van de Amerikaanse president Barack Obama op te zien is. In 2012 kreeg Fairey een boete van 25.000 dollar en een voorwaardelijke gevangenisstraf van twee jaar opgelegd, nadat hij tijdens een rechtszaak over de beeldrechten van de foto bewijsmateriaal had vervalst.

⁷⁸ Obey Giant <<https://obeygiant.com/cv/>> (24 mei 2016).

⁷⁹ Robert Klanten (red.), e.a., *Art & Agenda. Political Art and Activism*, Berlijn 2011, p. 276.

⁸⁰ Obey Giant <<https://obeygiant.com/cv/>> (24 mei 2016).

⁸¹ Klanten 2011 (zie noot 47).

⁸² Art Net <<http://www.artnet.com/artists/shepard-fairey/>> (24 mei 2016).

⁸³ Henri Neuendorf, ‘Shepard Fairey installs a massive globe on the Eiffel tower to address climate change’, *ArtNetNews* 26 november 2015. Bron: ArtNet <<https://news.artnet.com/art-world/shepard-faireys-paris-climate-change-369935>> (17 mei 2016).

⁸⁴ Ibid.

Tomas Saraceno

Afb. 19. Tomas Saraceno, *Aerocene*, 2015, Grand Palais de Tokyo, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <<http://www.aerocene.com/grand-palais/u3cri58vwwq4cmtym4ixlxgmfiwq>> (3 april 2016).

De Argentijnse kunstenaar Tomas Saraceno combineert kunst, architectuur, bouwkunde en wetenschap en maakt sculpturen die nieuwe duurzame manieren van leven onderzoeken.⁸⁵ Hij is opgeleid als architect aan de Universidad Nacional de Buenos Aires in Argentinië. In 2009 heeft hij het programma International Space Studies gevolgd bij NASA Ames. Zijn werk is onder ander te zien geweest op de 53^e Biennale van Venetië, in het MoMA in New York en in het Hamburger Bahnhof in Berlijn.⁸⁶

Het werk *Aerocene* (2015) was tijdens de klimaatop te zien in het Grand Palais de Tokyo in Parijs, als onderdeel van ArtCOP21. Het bestaat uit sferische sculpturen die gevuld zijn met lucht. De sculpturen zweven in de lucht zonder broeikasgassen uit te stoten en zonder het gebruik van zonnepanelen, batterijen, helium en andere gassen. De warmte van de zon in samenwerking met de infraroodstraling van de aarde houdt de bollen in de lucht. Deze samenwerking tussen de zon en de aarde moet het publiek herinneren aan haar symbiotische relatie met de aarde.⁸⁷ Het werk was tevens uitgangspunt voor een workshop en een symposium in het Palais de Tokyo.

Het kunstwerk is niet speciaal gemaakt voor de klimaatop, maar is onderdeel van een veel groter project: de sculpturen zullen een reis rond de wereld maken zonder daarbij broeikasgassen uit te stoten. De eerste stappen naar deze wereldreis zijn al gezet: *Aerocene* is de eerste met lucht gevulde sculptuur die passagiers zonder propaan gedurende drie uur heeft laten zweven. Daarmee heeft de kunstenaar het wereldrecord van eerste en langste volledig door de zon aangedreven vlucht in handen.⁸⁸

---

⁸⁵ Tomas Saraceno <<http://tomassaraceno.com/about/>> (24 mei 2016).

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Aerocene <<http://www.aerocene.com/#about-section>> (10 april 2016).

⁸⁸ Tomas Saraceno <<http://tomassaraceno.com/projects/aerocene/>> (24 mei 2016).

Gad Weil

Afb. 20. Gad Weil, *Arche de Noe*, 2015, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <http://www.thegwpf.com/noahs-ark-for-climate-green-campaign-morphs-into-doomsday-cult/> (3 april 2016).

De Franse street-artkunstenaar Gad Weil maakte honderdveertig kleurrijke sculpturen in de vorm van dieren, op aanvraag van de Franse Minister van duurzame ontwikkeling Ségolène Royal. Het project, genaamd *Arche de Noe* (2015), werd onder andere gesponsord door COP21. Met twee boten kwamen de dieren via de Seine aan in Parijs, waar ze gedurende de klimaatop te zien zijn in Le Bourget, waar de top plaatsvindt.⁸⁹

De sculpturen zijn gemaakt van 'altuglas', een lichtgewicht en recyclebaar materiaal. De vorm van de sculpturen is bedacht door de cartoonist Kristian. De kunstenaar besloot om de dieren geen gezicht te geven, zodat ze elke diersoort zouden kunnen representeren. Op het lichaam van de dieren zijn strepen aangebracht, die volgens de kunstenaar het gevecht om te overleven in een veranderende wereld representeren.⁹⁰

Vanwege de titel *Arche de Noe* is natuurlijk duidelijk wat de kunstenaar bedoelt met zijn beelden: in de bijbel is het de zondvloed die de planeet en de dieren bedreigde, nu is het de opwarming van de aarde. De sculpturen zijn voordat de klimaatop begon door heel Frankrijk gereisd, waarbij ze in steden als Straatsburg, Aix-en-Provence en Toulouse tentoongesteld werden. Tijdens deze reis werden berichten van Franse burgers, met name kinderen, opgehaald die tijdens de klimaatop opgenomen worden in een expositie. De bedoeling van het werk was om de jeugd te mobiliseren in het gevecht tegen klimaatverandering.⁹¹

---

⁸⁹ Arche de Noe <<http://www.archedenoclimat.com/en/arche-de-noe-climat-a-spectacular-creation/>> (10 april 2016).

⁹⁰ Arche de Noe <<http://www.archedenoclimat.com/en/the-animals-story/>> (24 mei 2016).

⁹¹ Lenore Taylor, 'Paris diary: for a clean energy future, turn right at the blue giraffe', *The Guardian* 3 december 2015.

Diller Scofidio en Renfro

Afb. 21. Diller Scofidio en Renfro, *Exit*, 2008-2015, Fondation Cartier pour l'Art Contemporain, Parijs.
Foto: Fondation Cartier pour l'Art Contemporain.

Exit (2008-2015) is een 360 graden video-installatie die tijdens de klimaatop tentoongesteld werd in de expositie *Native Land* in het Palais de Tokyo in Parijs en onderdeel was van het festival ArtCOP21.⁹² De dynamische kaarten waaruit de video bestaat zijn gebaseerd op een idee van de Franse theoreticus Paul Virilio en gemaakt door architectuur- en ontwerpbureau Diller Scofidio en Renfro. Het project loopt al sinds 2008, maar nu speciaal vertoond op het moment dat de klimaatop aan de gang is.

De toeschouwer zit in het midden van de zaal en rondom hem wordt een visualisatie geprojecteerd die duidelijk maakt in hoeverre de mens en de planeet beïnvloed worden door de klimaatverandering. Volgens klimaatwetenschapper Gemène, die verbonden is aan het project, is *Exit* een planetarium van het Anthropoceen, het tijdperk dat menselijke activiteit een significante invloed kreeg op het ecosysteem van de aarde.⁹³ Hij zegt dat het moeilijk is voor mensen zich te verbinden met de discussie over klimaatverandering omdat ze niet weten hoe het hun eigen leven beïnvloedt. *Exit* is bedoeld als een oproep tot actie en probeert de ingewikkelde wetenschappelijke feiten en data om te zetten in voor de gewone mens begrijpelijke beelden.⁹⁴

In de film is bijvoorbeeld te zien hoe het aantal migranten dat huis en haard moeten verlaten vanwege economische, politieke, of klimaatproblematiek, gestegen is in de afgelopen jaren.⁹⁵ In het eerste deel van de film wordt een geësthetiseerd beeld gegeven van de berichtgeving in de media over globale migratie. Daarbij wordt op 48 computerschermen een levend archief van berichtgeving, fotografie en documentaires over klimaatvluchtelingen getoond. Daarna wordt in het tweede deel van de film een dynamische presentatie gegeven van data die het reisgedrag van de mens aantonen.⁹⁶

---

⁹² ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/exit/>> (24 mei 2016).

⁹³ Hannah Ellis-Petersen, 'Global panic: art show Exit brings climate change to shocking life', *The Guardian* 27 november 2015.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Diller Scofidio en Renfro <<http://www.dsny.com/projects/exit>> (24 mei 2016).

⁹⁶ Ibid.

Darren Aronofsky en JR

Afb. 22. Darren Aronofsky en JR, *The Standing March*, 2015, Assemblée Nationale, Parijs. Foto: Joan Valat-EPA.

De Franse kunstenaar JR en de Amerikaanse filmmaker Darren Aronofsky werkten samen aan *The Standing March* (2015). Zij maakten deze installatie om de wereldleiders die naar Parijs zijn gekomen om te vergaderen over klimaatverandering te laten zien dat de wereld toekijkt.

JR is bekend van enorme portretten van anonieme individuen die hij schildert op gebouwen.⁹⁷ Met zijn portretten documenteert hij de levens van individuen die in armoede leven en te maken hebben met geweld of sociale conflicten. Zijn beelden zijn visueel aantrekkelijk en vaak ook grappig, waardoor ze veel mensen aanspreken. Zijn beeldtaal gebruikt hij om de dialoog aan te wakkeren tussen de toeschouwer, die behoort tot de centrale samenleving, en de individu die behoort tot de periferie. Door het portretteren van marginale figuren probeert hij aandacht te vestigen op 'de ander'.⁹⁸

Aronofsky is wereldwijd bekend als regisseur van films als *Requiem for a Dream* (2000), *The Fountain* (2006) en *Black Swan* (2010). Hij staat daarnaast bekend om zijn milieuactivisme en is een bestuurslid van *The School for Field Studies*, een educatieprogramma dat onderzoek doet naar complexe milieuproblematiek en bijdraagt aan duurzame oplossingen voor de toekomst.⁹⁹

Standing March werd tijdens het begin van de klimaatop geprojecteerd op het Assemblée Nationale waarna het om de paar dagen op verschillende gebouwen, zoals het Panthéon, het Picassomuseum en het stadhuis, vertoond werd. Het heeft ondanks het gebruik van film als medium de beeldtaal die kenmerkend is voor het werk van JR. Het verbeeldt meer dan vijfhonderd individuen die strak in de camera kijken, zich langzaam omdraaien en daarna weer de camera in kijken. De soundtrack werd gemaakt door 3D van de bekende Britse muziekgroep *Massive Attack*.¹⁰⁰ Het is een zeer krachtig beeld van een uitsnede van de wereldbevolking die de handen ineen slaat om klimaatverandering tegen te gaan. Het werk vult, waarschijnlijk toevallig, het gat dat werd geslagen in de demonstraties rondom de klimaatop. Hoewel er niet geprotesteerd kan worden in Parijs slagen de kunstenaars er toch in om veel mensen bij elkaar te laten zien die het belang van een goede, bindende overeenkomst duidelijk willen maken.

⁹⁷ Robert Klanten (red.), e.a., *Art & Agenda. Political Art and Activism*, Berlijn 2011, p. 178.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Field Studies <<http://www.fieldstudies.org/>> (24 mei 2016).

¹⁰⁰ The Standing March <<http://www.thestandingmarch.com/>> (10 april 2016).

Tetsuo Kondo en Transsolar

Afb. 23. Tetsuo Kondo en Transsolar, *Cloudscapes*, 2012, Fondation EDF Parijs. Foto: Tetsuo Kondo.

De Japanse architect Tetsuo Kondo van het gelijknamige architectenbureau, vormde in 2012 een team met de firma Transsolar, die zich bezig houdt met ecologische bouwkunde, om het werk *Cloudscapes* (2012) te maken. Door drie luchtlagen te creëren in een ruimte werden wolken gevormd waar de bezoeker doorheen kan lopen. Het werk is een experiment in het creëren van een nieuwe architecturale ruimte waarin de relatie wordt aangegaan met de omgeving.¹⁰¹ Wolken zijn volgens de makers het meest zichtbare gedeelte van de watercyclus, waarmee water van de oceaan naar het land wordt gedragen. De makers willen de fantasie die volgens hen veel mensen hebben, het lopen door de wolken, werkelijkheid maken. In *Cloudscapes* kan de bezoeker, tijdens een gewone wandeling door een ruimte of tuin, een echte wolk ervaren: van onderen, van boven en van binnenuit.¹⁰²

De makers zijn zelf niet uitgesproken over het doel dat ze met het werk willen bereiken. Ze zijn zelfs niet duidelijk over de aansluiting van het onderwerp met huidige klimaatproblematiek. Toch werd *Cloudscapes* tijdens de klimaatop opgenomen in de expositie *Climats artificiels* waarin kunstwerken tentoongesteld werden die op een poëtische manier reflecteren over het klimaat.¹⁰³ Zodoende hoopten de makers van de expositie de discussie over klimaatverandering te stimuleren.¹⁰⁴

---

¹⁰¹ Dezeen <<http://www.dezeen.com/2013/08/08/cloudscapes-at-mot-by-tetsuo-kondo-architects-and-transsolar/>> (10 april 2016).

¹⁰² Tetsuo Kondo <<http://www.tetsuokondo.jp/project/bnl.html>> (25 mei 2016).

¹⁰³ Emmanuelle Jardonnet, 'La COP21, versant artistique', *Le Monde* 2 december 2015.

¹⁰⁴ Time Out <<http://www.timeout.com/paris/en/art/climats-artificiels>> (17 mei 2016).

Janet Laurence

Afb. 24. Janet Laurence, *Deep Breathing - Resuscitation for the Reef*, 2015, Grande Galerie de l'Evolution in Museum National d'Histoire Naturelle Parijs. Foto: MNHN - Catherine Ficaja.

De Australische kunstenaar Janet Laurence onderzoekt in haar werk de functies van kunst, wetenschap, verbeelding, herinnering en verlies.¹⁰⁵ Ze kaart daarmee de fragiele relatie tussen de mens en zijn bedreigde natuurlijke omgeving aan. Ze werkt met verschillende mediums waarmee ze omgevingen creëert waarin connecties tussen levende organismen centraal staan. Haar werk wordt zowel in de publieke ruimte als in galerieën en musea geëxposeerd.¹⁰⁶

Tijdens de klimaatop maakte ze een laboratorium genaamd *Deep Breathing - Resuscitation for the Reef* (2015), waarmee ze de reanimatie van het Great Barrier Reef, dat ernstig wordt bedreigd door de opwarming van de aarde, verbeeldde. Door het creëren van een imaginaire mogelijkheid om het rif te kunnen genezen probeert de kunstenaar de toeschouwer aan te sporen tot actie.¹⁰⁷

Ook werd tijdens de klimaatop een interview met Janet Laurence vertoond op het live stream televisiekanaal IkonoTV.¹⁰⁸ In dit interview vertelt ze dat ze klimaatproblematiek al twintig jaar probeert te incorporeren in haar werk, maar dat het onderwerp nu meer en meer relevant wordt. Ze ziet de klimaatop van 2015 als een belangrijke gelegenheid voor kunstenaars om zich in de politieke context van klimaatverandering te mengen. Kunst kan volgens Laurence een bewustzijn creëren van maatschappelijke kwesties op een manier waarop de politiek dat niet kan. De politieke rol die kunst kan spelen is volgens haar nog niet helemaal gerealiseerd, maar ze hoopt dat de klimaatop een moment is waarop dat wel lukt. Naast het bewerkstelligen van meer bewustzijn probeert ze ook hoop op een duurzame toekomst te communiceren met haar werk. Daarin kan de politiek volgens Laurence nog wat leren, zodat het publiek op emotioneel gevoel geraakt wordt door de discussie over maatschappelijke problemen. Ze waarschuwt echter wel voor het gevaar dat kunst te politiek wordt. Volgens haar moet kunst autonoom blijven, zodat het voornamelijk de stem van het individu is dat spreekt door de kunst en het niet teveel wordt beïnvloedt door politieke belangen.¹⁰⁹

Tijdens de klimaatop wordt de installatie *Deep Breathing* gepresenteerd in de Grande Galerie de l'Évolution in het Natuurhistorisch museum in Parijs.¹¹⁰

¹⁰⁵ Janet Laurence <<http://www.janetlaurence.com/biography/>> (24 mei 2016).

¹⁰⁶ Ibid.

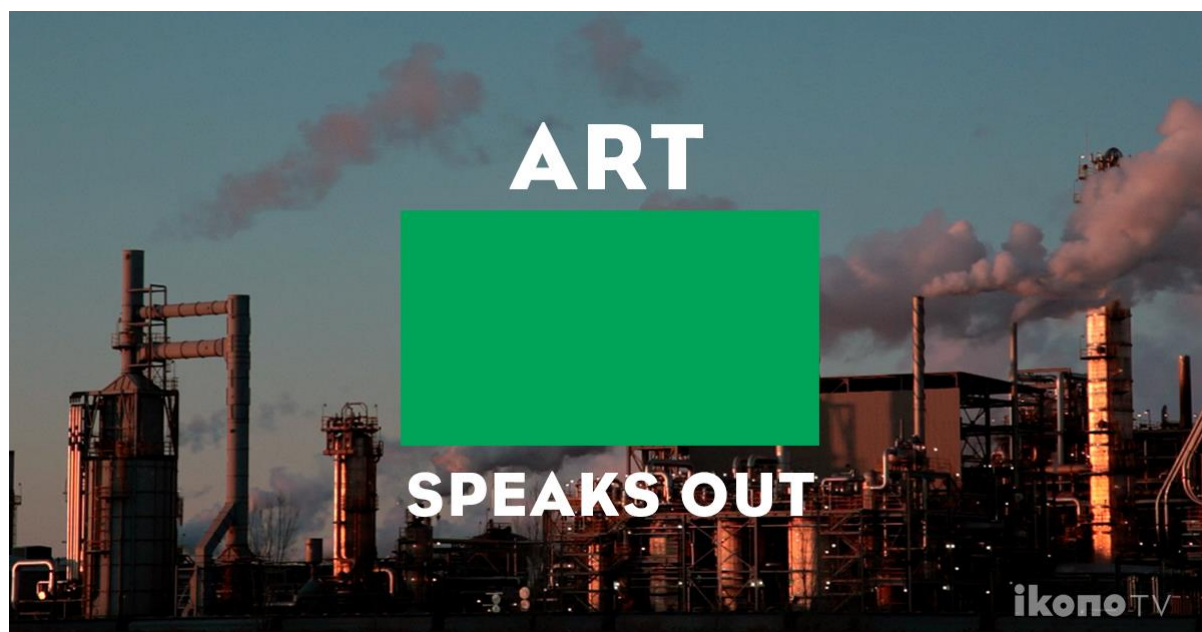
¹⁰⁷ Artists4Climate <<http://www.artists4climate.com/en/artists/janet-laurence/>> (17 mei 2016).

¹⁰⁸ Ikono TV, *Artists speak Out*, Interview met Janet Laurence, 4 december 2015. Bron: You Tube <<https://www.youtube.com/watch?v=JwuFUeVfahg>> (24 mei 2016).

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid., (10 april 2016).

IkonoTV

Afb. 25. IkonoTV, *Art Speaks Out*, 2015. Foto: onbekend. Bron:
<<https://www.thunderclap.it/en/projects/35056-artspeaksout-24h-art-stream>> (3 april 2016).

IkonoTV is opgericht door Elizabeth Markevitch en werkt samen met meer dan duizend internationale kunstenaars en met musea over de hele wereld.¹¹¹ IkonoTV produceert tijdens de klimaatop vanuit Berlijn een dagvullende video art stream, genaamd *Art Speaks Out*, die over de hele wereld te ontvangen is. Het kanaal laat films van hedendaagse kunstenaars zien die zich bezig houden met natuurbehoud en oproepen tot actie. IkonoTV noemt zichzelf de enige zender in de wereld die 24 uur per dag alleen kunst tentoonstelt. De zender gelooft dat kunst een universele taal is en de mens een krachtige stem kan bieden om gezamenlijk de opwarming van de aarde kan tegengaan. Kunstwerken kunnen ons zowel iets leren als ons in ons gevoel raken en op deze manier aanzetten tot actie.¹¹²

In een interview in 2013 vertelt Markevitch waarom het belangrijk is om kunst via een digitaal videokanaal te kunnen bekijken.¹¹³ Ze zegt al jarenlang na te hebben gedacht over de vraag waarom kunst niet toegankelijk is. Ze vergelijkt IkonoTV met de radio. Voor de komst van de radio was het concert de enige manier om muziek te horen, waardoor muziek alleen voor de elite beschikbaar was. Nu iedereen een radio heeft komt iedereen in aanraking met muziek. De luisteraar kan van muziek houden, maar vaak niet vertellen waarom hij speciaal dat ene liedje mooi vindt. Dit gegeven wilde Markevitch introduceren voor de kunst, zodat kunst makkelijk voor iedereen toegankelijk is. Door het digitale kanaal kan iedereen makkelijk in aanraking komen met kunst.

Het eerste contact met kunst is volgens Markevitch belangrijk, maar daar wordt volgens haar in de kunstwereld te snel overheen gestapt. De uitleg op het bordje lijkt het belangrijkste om aansluiting te vinden met het kunstwerk, dit in tegenstelling tot muziek. Muziek is voor iedereen beschikbaar en het geeft de meeste mensen plezier, maar je hoeft geen kenner te zijn om van muziek te kunnen genieten. Markevitch wil er met haar digitale kanaal voor zorgen dat kunst zo makkelijk toegankelijk is, dat ook voor een kunstwerk geen uitleg meer nodig is om ervan te genieten. Zodoende wordt kunst minder complex en kan het breder gedragen worden in de samenleving.¹¹⁴

¹¹¹ IkonoTV <<http://www.ikono.tv/>> (10 april 2016).

¹¹² ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/art-speaks-out/>> (10 april 2016).

¹¹³ Frantisek Zachoval, *Interview with Elizabeth Markevitch, founder of Ikono/Ikono On Air Festival*, Berlijn, 21 september 2013. Bron: You Tube <<https://www.youtube.com/watch?v=B5gBspqWpe4>> (24 mei 2016).

¹¹⁴ Ibid.

Yann Toma

Afb. 26. Yann Toma, *Human Energy*, 2015, Parijs. Foto: Ian Langsdon/EPA.

De Franse kunstenaar Yann Toma noemt zichzelf kunstenaar-ondernemer.¹¹⁵ Hij is de directeur van het bedrijf Ouest-Lumière Company dat hij oprichtte in 1991. Het bedrijf maakt ‘artistieke energie’ en is een manier voor de kunstenaar om nieuwe terreinen van kunst te ontdekken. Met zijn werk bevraagt hij de collectieve herinnering, de omgang met het milieu en de productie van positieve energie. Hij probeert een persoonlijke verbinding met de toeschouwer en het collectieve geheugen aan te gaan met zijn werk. Zodoende geeft de kunstenaar energiestromen een fysieke vorm.

Tijdens de klimaatop werkte Toma samen met curator Veronique Wiesinger en architectenbureau Artel om de grootste participatieve kunstinstallatie ooit te maken.¹¹⁶ Met *Human Energy* (2015) zou de energie voor de verlichting van de Eiffeltoren worden gegenereerd door de bevolking van Parijs. De deelnemers moesten gezamenlijk energie door te fietsen, dansen of rennen in de installatie die onder de Eiffeltoren zou staan. De boodschap die overgebracht moest worden is dat iedereen nu actie moet ondernemen om de klimaatverandering terug te dringen. Via de *Human Energy*-app werd de verbinding gezocht met deelnemers over de hele wereld.¹¹⁷

Helaas kon dit project vanwege de aangescherpte veiligheidsmaatregelen niet in zijn originele vorm doorgaan. De samenkomst van mensen onder de Eiffeltoren werd verboden, waarna Toma een nieuw plan ontwikkelde, waarbij hij de fysieke samenkomst van mensen vermeed. De Eiffeltoren werd uiteindelijk verlicht door een mix van mentale energie, gegenereerd door tweets over de klimaatconferentie, en fysieke energie die werd aangevoerd door joggers die een mobiele hardloopapplicatie gebruikten. Dit resulteerde in ‘Units of Artistic Energy’ die werden geprojecteerd op de toren.¹¹⁸

---

¹¹⁵ Artists4Climate <<http://www.artists4climate.com/en/artists/yann-toma/>> (25 mei 2016).

¹¹⁶ ArtCOP21 <<http://www.artcop21.com/events/human-energy/>> (10 april 2016).

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Elian Peltier, ‘In Paris, art confronts 2 crises’, *The New York Times* 10 december 2015.

Andrea Polli

Afb. 27. Andrea Polli, *Particle Falls*, 2010, Parijs. Foto: onbekend. Bron: <http://www.artcop21.com/events/andrea-pollis-particle-falls/> (3 april 2016).

Thema's als milieu en klimaat zijn leidraad in het werk van de Amerikaanse kunstenaar Andrea Polli. Tijdens de klimaattop wordt de lichtinstallatie *Particle Falls* (2010) op het Mona Bismarck American Center geprojecteerd. Het werk is onderdeel van ArtCOP21, het officiële culturele programma van de klimaattop.

Het kunstwerk is een projectie van een waterval die opgebouwd is uit data die de luchtvervuiling in de omgeving direct live laat zien. De kunstenaar wil het publiek bewust laten worden van de vervuiling van de lucht die we ademen.¹¹⁹

Het werk is ook in San Jose, in de Verenigde Staten, te zien geweest. Daar werden toeschouwers geïnterviewd over wat ze vonden van het werk en of zij dachten dat het invloed zou hebben.¹²⁰ De toeschouwers waren zeer positief over het werk, velen van hen vinden het mooi dat het werk iets zichtbaar maakt dat er in het echt ook is, maar wat met het blote oog niet te zien is. De deeltjes die zweven in de lucht gaan onze longen in, dat zien we normaal niet, maar door het werk wordt het gevisualiseerd. Een toeschouwer zegt dat je het werk kunt vergelijken met een weegschaal: het laat zien hoe de conditie van je lichaam ervoor staat. Dat is belangrijk om te weten, want dan kun je ingrijpen als de schaal te ver doorslaat. Een andere toeschouwer vindt de directheid van het kunstwerk mooi: als er een vliegtuig over vliegt is al snel te zien dat de deeltjes die het vliegtuig uitstoot de waterval laten veranderen. Vervuiling wordt zichtbaar en dus kunnen we het niet meer ontkennen.¹²¹

---

¹¹⁹ Mona Bismarck <<http://www.monabismarck.org/events/andrea-polli-particles-falls>> (10 april 2016).

¹²⁰ Andrea Polli, *Particle Falls*, 2010, video. Bron: Vimeo <<https://vimeo.com/16336508>> (25 mei 2016).

¹²¹ Ibid.

Bijlage 2

Uitkomsten van het receptieonderzoek naar de berichtgeving over de kunstwerken die tijdens de klimaatop in Parijs werden gemaakt, opgenomen in tabel 1.

Tabel 1.

Naam kunstenaar/actiegroep	Titel project	De Telegraaf	NRC	Het Financieele Dagblad	De Volkskrant	Het Parool	BN/DeStem	Le Monde	taz	The Guardian	New York Times	De Groene	Elsevier	Vrij Nederland	Der Spiegel	Truthout	Jacobin	Metropolis M	Mousse Magazine	De Witte Raaf	Artforum	The Art Newspaper	Totaal
Olafur Eliasson	Ice Watch	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	8
Brandalism	Brandalism	1	0	0	0	1	0	2	1	2	1	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	11
Beehive Design Collective	Plan Mesoamerica	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Jens Galschiot	Unbearable	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Freedom to Pollute	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	Climate Refugees	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Climate Ribbon Initiative	Climate Ribbon Initiative	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Nazha Mestaoui	One Heart, One Tree	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	5
Pedro Marzolari	Where the tides ebb and flow	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Laboratory of Insurrectionary Imagination	Climate Games	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	4
The Eroles Project	Community Art Hub	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Riksteatern	Run for your life	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Art not Oil + Not an Alternative + Natural History Museum	Art not Oil	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2
	Fossil Free Culture	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	3
Shepard Fairey	Earth Crisis	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Thomas Saraceno	Aerocene	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Gad Weil	Noah's Arc	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Teresa Borasino	Give a Shit	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Diller Scofidio en Renfro	Exit	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5
Greenpeace	Arc de Triomphe Sun Action	1	1	0	2	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
Darren Aronofsky en JR	The Standing March	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Tetsuo Kondo en Transsolar	Cloudscapes	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Michael Pinsky	L'eau qui dort	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Janet Laurence	Deep Breathing	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
IkonoTV	Art Speaks Out	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Yann Toma	Human Energy	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Lucy en Jorge Orta	Universal Passport Antarctic	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Tools for Action	Inflatable Barricade	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Andrea Polli	Particle Falls	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Avaaaz	Marching Shoes	3	1	0	4	1	0	2	1	7	4	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	26
	Wanted	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Totaal aantal genoemde kunstprojecten		5	4	0	7	3	1	21	2	21	12	2	1	0	5	9	0	0	0	0	0	6	99
Totaal aantal artikelen over kunstprojecten		5	4	0	4	2	1	10	2	12	8	2	1	0	4	3	0	0	0	0	0	2	56

Voor dit receptieonderzoek zijn in totaal 339 artikelen onderzocht, die tussen november 2015 en januari 2016 verschenen en die de klimaatop, of de kunstwerken die tijdens de klimaatop werden gemaakt, als hoofdonderwerp hadden. In deze tabel is het aantal artikelen waarin de dertig geselecteerde kunstprojecten genoemd worden te zien.

In de tabel is in de verticale kolommen te zien welke kunstprojecten in de onderzochte kranten en tijdschriften genoemd worden. In de horizontale rijen is per kunstwerk te zien in welke kranten en tijdschriften over het werk geschreven werd.

In de rechterkolom is te zien hoe vaak een kunstproject genoemd is in de voor deze scriptie onderzochte artikelen.

In de onderste twee rijen is te zien hoeveel artikelen per krant of tijdschrift verschenen over de dertig geselecteerde kunstprojecten en hoeveel kunstwerken er in de betreffende artikelen genoemd worden.